

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

**ΕΜΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΛΑΦΙΣΕΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥΣ.**

Κονίδη Αμαλία-Μαρία

A.M. 1121M010

Αθήνα, 2024

Διμελής Επιτροπή

Κατσάπης Κώστας, ΕΔΙΠ Παντείου Πανεπιστημίου

Μαιῖστρου Ελένη, Ομότιμη Καθηγήτρια Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ

Copyright © Κονίδη Αμαλία-Μαρία, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*« Η ιστορία των πόλεων είναι η ιστορία της ανθρωπότητας.
Μέσα από τη μορφή που διατηρεί κάθε πόλη, διαβάζεις τις αξίες,
την παράδοση, τον πολιτισμό που τη δημιούργησε,
τα κίνητρα των ανθρώπων, το σεβασμό ή την ασέβεια,
το θάρρος ή τον εγωισμό αυτών που την κατοίκησαν και την κατοικούν. »*

Αριστομένης Προβελέγγιος, Αρχιτέκτων

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	9
1.1. Σκοπός της έρευνας	10
1.2. Μεθοδολογία.....	10
1.3. Δομή.....	11
2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	12
2.1. Η κατάσταση του κτιριακού αποθέματος μετά τον πόλεμο	14
2.1.1. Η ευρωπαϊκή εμπειρία.....	14
2.1.1.1. Ηνωμένο Βασίλειο	15
2.1.1.2. Γαλλία.....	16
2.1.1.3. Ιταλία	17
2.1.1.4. Γερμανία.....	18
2.1.1.5. Πολωνία.....	19
2.1.2. Η κατάσταση στην Ελλάδα	20
2.1.2.1. Οι πρώτες κρατικές επεμβάσεις μετά το 1944	21
2.1.2.2. Κεντρικές Κατευθύνσεις. Τα προγράμματα αυτοστέγασης.	22
2.1.2.3. Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως	23
2.1.2.4. Η πολιτική κινήτρων για την ιδιωτική δραστηριότητα	27
2.1.2.5. Το μοντέλο της ιδιωτικής αυτόχρηματοδοτούμενης οικοδόμησης	28
2.1.2.6. Η αυθαίρετη δόμηση	28
2.2. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση στην Ελλάδα. Οι Δεκαετίες του '50 και του '60	30
2.2.1. Χωρικές πολιτικές ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού	31
2.2.2. Ο ρόλος της αστικοποίησης	33
2.2.3. Η έκρηξη της οικοδομής	36
3. ΕΜΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΕΙΣ ΚΤΙΡΙΩΝ.....	39
3.1. Γενικά στοιχεία - κριτήρια επιλογής.....	39
3.2. Εμβληματικές Κατεδαφίσεις Κτιρίων στην Ελλάδα	40

3.3. Κατεδαφίσεις Κτιρίων στην Αθήνα - Μελέτες περίπτωσης	45
3.3.1. Θέατρο Ολύμπια (Εθνική Λυρική Σκηνή)	47
3.3.2. Μέγαρο Νικολάου Σαριπόλου	48
3.3.3. Μέγαρο Μιλτιάδη Νεγρεπόντη	49
3.3.4. Μέγαρο κοντέσας Τζένης Θεοτόκη	51
3.3.5. Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία (παλιό).....	52
3.3.6. Μέγαρο Παύλου Καλλιγά	53
3.3.7. Μέγαρο Πεσμαζόγλου.....	54
3.3.8. Μέγαρο Ιωάννη Βούρου.....	55
3.3.9. Βίλα Μαργαρίτα.....	57
3.3.10. Οικία Τσοποτού (ή Τετενέ).....	58
3.3.11. Μέγαρο Παπούδωφ (ή Μέγαρο Αθανασούλη)	59
3.3.12. Ξενοδοχείο Ακταίον	60
4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ.....	62
4.1. Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της αστικής ανάπτυξης	63
4.1.1. Απώλεια αστικής ταυτότητας και συλλογικής μνήμης	63
4.1.2. Κοινωνικές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις για την πολιτιστική κληρονομιά	65
4.2. Επιρροές στο σύγχρονο Αστικό Τοπίο και την Καθημερινότητα	68
4.3. Η Πολιτιστική Κληρονομιά και η Σημασία της Προστασίας της.....	70
ΕΠΙΛΟΓΟΣ - Ένα επίκαιρο ζήτημα	72
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	73
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ.....	78
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	89
ΠΗΓΕΣ.....	93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία μελετά τη διαδικασία κατεδάφισης ιστορικών κτιρίων κατά την μεταπολεμική περίοδο, ως πολυδιάστατο ιστορικό φαινόμενο, που επηρέασε όχι μόνο την αστική μορφή των πόλεων αλλά και την κοινωνική και πολιτιστική τους ταυτότητα. Ειδικότερα, πεδίο έρευνας αποτελεί η μεταπολεμική Αθήνα, η οποία υπήρξε θέατρο έντονων και πολυδιάστατων αλλαγών στο δομημένο περιβάλλον της, καθώς συντελέστηκαν πολλές και εμβληματικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων για την ανέγερση νέων στη θέση τους, που άλλαξαν ριζικά την εικόνα της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους. Η κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων στην περίοδο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, θεωρείται σημείο καμπής¹ για την εξέλιξη της σύγχρονης Αθήνας, και αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της εποχής.

Η Αθήνα, όπως και πολλές άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, υπέστη σοβαρές καταστροφές κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στις οποίες ήρθαν να προστεθούν στη συνέχεια οι καταστροφές που προκλήθηκαν την περίοδο του εμφυλίου. Στον πόλεμο «η Ελλάδα υπέστη πραγματικήν ερείπωσιν»². Οι ζημιές στο κτιριακό της απόθεμα, σε συνδυασμό με τις ολοένα και αυξανόμενες πιεστικές ανάγκες από την αστικοποίηση και την προσπάθεια οικονομικής ανάκαμψης, οδήγησαν σε εκτεταμένες επεμβάσεις στον αστικό ιστό, δίνοντας έμφαση κατά προτεραιότητα στην ανοικοδόμηση και τον εκσυγχρονισμό³. Εν μέσω διαφορετικών επιπέδων και διαδικασιών πιέσεων

¹ Δημήτρης Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, 2^η έκδοση, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2008, σελ.271

² Άποψη που υποστηρίζεται από ανώνυμο «Έλληνα τεχνικό» στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 26.09.1945, στο Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και Εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1945-1952, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.140

³ Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*»,

υπερίσχυσε το κίνητρο της ταχείας ανάπτυξης, με αποτέλεσμα την κατεδάφιση πολλών ιστορικών κτιρίων που αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος του αστικού τοπίου της πρωτεύουσας, δηλαδή της πολιτιστικής και αστικής της κληρονομιάς.

Η μελέτη της κατεδάφισης των ιστορικών κτιρίων της Αθήνας, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, είναι σημαντική, καθώς αναδεικνύει τόσο τις συνέπειες των πολεοδομικών πολιτικών όσο και τις αντιφάσεις μεταξύ ανάπτυξης και διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το θέμα δεν αφορά μόνο την αρχιτεκτονική ή πολεοδομική διάσταση της πόλης, αλλά συνδέεται άρρηκτα με ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα, όπως η αστική συλλογική ταυτότητα, οι κοινωνικές αντιδράσεις και οι αλλαγές στον τρόπο ζωής των κατοίκων της πρωτεύουσας.

Ο στόχος της εργασίας είναι να αναλυθούν οι κατεδαφίσεις εμβληματικών κτιρίων της μεταπολεμικής Αθήνας, να εξεταστούν οι κοινωνικοοικονομικές τους επιπτώσεις και να διερευνηθεί η ανάγκη για προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της αστικής ανάπτυξης, όπως αυτή προέκυψε ως συλλογική συνείδηση, μέσα από τις επιπτώσεις της οικοδομικής δραστηριότητας, κυρίως των δύο πρώτων αυτών δεκαετιών μετά τον πόλεμο. Μέσα από τη μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων - παραδειγμάτων, γίνεται προσπάθεια να αναδειχθούν τόσο οι παράγοντες που οδήγησαν στις κατεδαφίσεις όσο και οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν από αυτές, ενώ ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στον τρόπο με τον οποίο οι αλλαγές που συντελέστηκαν διαμόρφωσαν τη σημερινή ταυτότητα της πόλης⁴.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται βασίζεται στην ανάλυση ιστορικών πηγών, αρχειακού υλικού και δημοσιευμένων μελετών σχετικά με τις κατεδαφίσεις και την εξέλιξη της αστικής δομής της Αθήνας τη μεταπολεμική περίοδο. Παράλληλα, θα γίνει χρήση συγκεκριμένων μελετών περιπτώσεων εμβληματικών κτιρίων που

4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σελ.599

⁴ Παύλος Δελλαδετσίμας, «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945 - 1967)*», 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σελ.562

κατεδαφίστηκαν, ώστε να εξεταστεί ο κοινωνικός αντίκτυπος των παρεμβάσεων. Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει την ανάλυση του ιστορικού πλαισίου της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, την εξέταση των πιο χαρακτηριστικών περιπτώσεων κατεδαφίσεων και, τέλος, τη συζήτηση γύρω από τη σημασία της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον, θέμα επίκαιρο που επανέρχεται συνεχώς στο προσκήνιο, στην παρούσα μάλιστα περίοδο με την αρχιτεκτονική κληρονομία των κτιρίων του μεσοπολέμου, που απειλείται⁵.

⁵ Βατόπουλος Νίκος, «Τα κτίρια του Μεσοπολέμου χάνονται από την Αθήνα – Ρωγμές σε ιστορικές γειτονιές», εφημ. *Η καθημερινή*, 01.11.2023, <https://www.kathimerini.gr/culture/562702771/ta-ktiria-toy-mesopolemoy-chanontai-apo-tin-athina-rogmese-se-istorikes-geitonies/> (τελευταία επίσκεψη 20.10.2024)

1. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελούν οι εμβληματικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων που συντελέστηκαν στην Αθήνα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με ιδιαίτερη έμφαση στις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Η ανάλυση στοχεύει, πέρα από την απλή αναφορά των αλλαγών που συντελέστηκαν στο δομημένο περιβάλλον της πόλης των Αθηνών, στην ανάδειξη του κοινωνικού και πολιτιστικού αντίκτυπου που αυτές είχαν, καθώς και στην ανάδειξη των οικονομικών και πολεοδομικών πολιτικών [των αρχών δηλαδή σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου (ή/και της απουσίας τους)⁶], που οδήγησαν σε αυτές.

Η Αθήνα, όπως και πολλές άλλες Ευρωπαϊκές πόλεις, υπέστη σημαντικές αλλαγές κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ως αποτέλεσμα της εκτεταμένης ανοικοδόμησης και του εκσυγχρονισμού που επιδιώχθηκε από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Οι κατεδαφίσεις εμβληματικών κτιρίων στην πρωτεύουσα, πολλές φορές στο πλαίσιο της αστικοποίησης και της ραγδαίας επέκτασης της πόλης, αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι αυτής της διαδικασίας. Υπό το πρίσμα αυτό, η εργασία εξετάζει, πέρα από το ίδιο το γεγονός, και την ένταση της σχέσης μεταξύ της αστικής ανάπτυξης και της ανάγκης για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από τις συνέπειες της οικοδομικής δραστηριότητας της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, οι εμβληματικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων γίνεται προσπάθεια να αναλυθούν όχι μόνο σε συνάρτηση με την οικονομική ανάκαμψη και την αυξανόμενη ζήτηση για νέες κατοικίες, καταστήματα και υποδομές, αλλά και μέσα από τις αλλαγές που η υλοποίηση τους επέφερε στο αστικό τοπίο⁷. Εντός αυτού του πλαισίου, προκύπτουν ευρύτερα ζητήματα που σχετίζονται με τις έννοιες της αστικής ταυτότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, καθώς το φαινόμενο επηρέασε τόσο την καθημερινή ζωή των πολιτών / κατοίκων όσο και την ιστορική μνήμη της πόλης, αλλάζοντας ριζικά τελικά την εικόνα της.

⁶ Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, *ό.π.*, σελ.599

⁷ Δημήτρης Καρύδης, *Ανάγνωση πολεοδομίας. Η κοινωνική σημασία των χωρικών μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα 1996, σελ.320

1.1. Σκοπός της έρευνας

Ο σκοπός της έρευνας είναι διττός, καθώς αφενός επιδιώκει να αναδείξει τις κοινωνικές και πολιτιστικές επιπτώσεις των εμβληματικών κατεδαφίσεων ιστορικών κτιρίων που συντελέστηκαν στην Αθήνα, εξετάζοντας πως αυτές επηρέασαν την αστική ταυτότητα και την πολιτιστική κληρονομιά. Αφετέρου, η εργασία φιλοδοξεί να συμβάλει στη συζήτηση για τις πολεοδομικές πολιτικές της εποχής, εξετάζοντας τους παράγοντες που οδήγησαν στη λήψη ή μη αποφάσεων, και τελικά στην κατεδάφιση των κτιρίων για την παραγωγή νέων κατασκευών στην θέση τους. Βασικό επιμέρους στόχο αποτελεί η προσπάθεια διερεύνησης και ανάλυσης των αντιδράσεων του κοινωνικού συνόλου στις κατεδαφίσεις (στο βαθμό που υπήρχαν), όπως αυτές παρουσιάζονται μέσα από την τύπο της εποχής, ώστε να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία αντέδρασε στις αλλαγές που αυτές επέφεραν στο δομημένο της περιβάλλον. Μέσα από την ανάλυση της κοινωνικής κινητοποίησης, η εργασία εξετάζει κατά πόσο υπήρξαν αντιστάσεις απέναντι στις κατεδαφίσεις, και αν και από ποιες κοινωνικές ομάδες, καθώς και πως η αντίδραση τους διαμόρφωσε τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις, κυρίως στα ζητήματα προστασίας και ανάδειξης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

1.2. Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία της εργασίας στηρίζεται στη χρήση ποιοτικής ανάλυσης, με έμφαση στη μελέτη περιπτώσεων συγκεκριμένων κατεδαφίσεων ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα. Οι πηγές που χρησιμοποιούνται περιλαμβάνουν κυρίως αρχειακό υλικό, ιστορικά έγγραφα, δημοσιεύσεις στον τύπο της εποχής, καθώς και σχετικές νομοθετικές διατάξεις. Επιπλέον, γίνεται χρήση δευτερογενούς βιβλιογραφίας, η οποία εστιάζει στην πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, μέσα από πληθώρα συγγραμμάτων που είναι διαθέσιμα για την πολεοδομική εξέλιξη της πρωτεύουσας. Έτσι, πέρα από τη μελέτη των συγκεκριμένων περιπτώσεων κατεδαφίσεων, η έρευνα εμπλουτίζεται με αναλύσεις κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων για τις εξελίξεις της εποχής. Μέσα από την ανάλυση του υλικού, η εργασία επιδιώκει να αναδείξει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πολεοδομικών παρεμβάσεων και των κοινωνικών αντιδράσεων.

1.3. Δομή

Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει αρχικά την ανάλυση του ιστορικού πλαισίου, όπου εξετάζεται η γενικότερη ιστορική συγκυρία της μεταπολεμικής περιόδου, με έμφαση στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που οδήγησαν στην ανάγκη για αστική ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι πολιτικές αστικής ανασυγκρότησης που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα, αλλά και στις κυριότερες ευρωπαϊκές πόλεις μετά τον πόλεμο. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται λεπτομερής ανάλυση των εμβληματικών κατεδαφίσεων ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα, με έμφαση σε επιλεγμένα παραδείγματα και λεπτομερείς αναφορές τόσο από τον τύπο της εποχής, όσο και ιστορικά αρχεία που αφορούν στην περίοδο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Σε επόμενο κεφάλαιο εξετάζεται ο κοινωνικός αντίκτυπος των κατεδαφίσεων, δίνοντας έμφαση στις κοινωνικές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις που προκλήθηκαν, με αναφορές στις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειές τους, όπως για παράδειγμα η απώλεια της αστικής ταυτότητας και ο εκτοπισμός κοινοτήτων. Το κεφάλαιο για την πολιτιστική κληρονομιά επικεντρώνεται στην συνειδητοποίηση της ανάγκης προστασίας της, όπως αυτή προέκυψε μέσα από τις επιπτώσεις της απώλειας της αστικής ταυτότητας, και παρουσιάζεται μέσα από τις διεθνείς διακηρύξεις της UNESCO και του ICOMOS, καθώς και την σταδιακή ενσωμάτωση τους στην ελληνική νομοθεσία. Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με αναφορά στο επίκαιρο του ζητήματος με ανάλυση της κατάστασης απειλής την αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των κτιρίων του μεσοπολέμου⁸.

⁸ Ροββά Κατερίνα, «Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου κατεδαφίζεται: Χάνονται κτίρια - στολίδια», εφημ. *Το Βήμα*, 23.12.2023,

<https://www.tanea.gr/2023/12/23/greece/i-ellada-crtou-mesopolemou-katedafizetai-online/> (τελευταία επίσκεψη 20.10.2024)

2. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η μεταπολεμική περίοδος στην Ευρώπη και στην Ελλάδα αποτέλεσε εποχή έντονων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών, οι οποίοι διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό τη δομή και τη μετέπειτα ανάπτυξη των ευρωπαϊκών πόλεων. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι περισσότερες πόλεις υπέστησαν εκτεταμένες καταστροφές στις υποδομές και στο κτιριακό απόθεμά τους, καθιστώντας έτσι άμεσα επιτακτική την ανάγκη ανοικοδόμησης και εκσυγχρονισμού τους κατά το επόμενο διάστημα.

Στην Ευρώπη, πολλά αστικά κέντρα παρουσίαζαν σοβαρές ζημιές, κυρίως οι παραθαλάσσιες πόλεις - λιμάνια, τα στρατηγικά σημεία και οι συγκοινωνιακοί κόμβοι⁹, ενώ πόλεις όπως το Βερολίνο, η Βαρσοβία και το Λονδίνο έχασαν σημαντικό μέρος του αρχιτεκτονικού τους πλούτου και του ιστορικού τους αστικού ιστού από τους εκτεταμένους βομβαρδισμούς. Υπολογίζεται ότι στην Πολωνία περίπου το 85% - 90% των κτιρίων της Βαρσοβίας καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ στη Γερμανία 3,6 εκατομμύρια κατοικίες κατεστράφησαν ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές, δηλαδή σε ποσοστό περίπου το 45% του οικιστικού αποθέματος των μεγάλων πόλεων της χώρας.

Ανάλογες καταστροφές σημειώθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, καθιστώντας αναγκαία την εφαρμογή πολιτικών αστικής ανοικοδόμησης και τη δημιουργία νέων σύγχρονων υποδομών. Η αστικοποίηση, που επιταχύνθηκε ως αποτέλεσμα της ανοικοδόμησης, οδήγησε στη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των πόλεων, που ενέτεινε περαιτέρω την ανάγκη για νέες κατοικίες και υποδομές. Παράλληλα ζητούμενο αποτέλεσε η επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, την οποία κάθε χώρα αντιμετώπισε με διαφορετικό τρόπο.

⁹ Guy Burgel, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη 2. Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2007, σελ.235

Στην Ελλάδα, οι εκθέσεις του Υφυπουργείου Ανοικοδόμησης¹⁰, που ανέλαβε τη σύνταξή τους για την παρουσίαση της κατάστασης μετά τον πόλεμο, παρουσιάζουν αναλυτικά τα στοιχεία για τις καταστροφές που υπέστη η χώρα σε όλους τους τομείς κατά τη διάρκεια του πολέμου και της τριπλής κατοχής. Συγκεκριμένα στο κτιριακό απόθεμα, η συνολική καταστροφή είναι εξαιρετικά μεγάλη, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία του Υφυπουργείου, πραγματοποιήθηκαν φθορές και καταστροφές σχεδόν στο ¼ του συνολικού οικιστικού αποθέματος της χώρας, ενώ πάνω από 3.500 χωριά σε όλη την επικράτεια είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές ή και ολοκληρωτική ισοπέδωση. Από τις σχετικές αναφορές διαφαίνεται πως το *«1944 η Ελλάδα έχει ανύπαρκτη παραγωγή, αποδιαρθρωμένα δίκτυα, ερείπια παντού, χιλιάδες άστεγους και πρόσφυγες»*¹¹. Χαρακτηριστικά είναι τα οικονομικά στοιχεία, καθώς το 1945 το ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα ισοδυναμεί με το 60% του προπολεμικού, και η οικονομία δεν θα επανέλθει στα προπολεμικά της επίπεδα για μια ακόμα πενταετία. Επιπλέον, οι προκλήσεις της μεταπολεμικής περιόδου εντάθηκαν ακόμα περισσότερο λόγω των καταστροφών που προκλήθηκαν όχι μόνο από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και από τον Εμφύλιο που ακολούθησε.

Η Αθήνα, ως πρωτεύουσα, υπήρξε το επίκεντρο της ανοικοδόμησης και της αστικοποίησης, με αποτέλεσμα την ταχεία αύξηση του πληθυσμού της και την εκτεταμένη ανάπτυξη του αστικού της ιστού. Η εφαρμογή πολιτικών, όπως η αντιπαροχή, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην οικοδομική δραστηριότητα της περιόδου, οδηγώντας όμως παράλληλα στην κατεδάφιση πολλών ιστορικών κτιρίων ιδιαίτερα στις περιοχές του κεντρικού πυρήνα. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση επηρέασε βαθιά την αρχιτεκτονική και την κοινωνική δομή της πρωτεύουσας, δημιουργώντας νέα πρότυπα αστικής ανάπτυξης που καθόρισαν τη μορφή της σύγχρονης Αθήνας.

¹⁰ Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στον 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο*, Σειρά εκδόσεων Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946, και στο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Καταστροφές οικισμών*, Σειρά εκδόσεων Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946, σελ.141

¹¹ Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και Εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1945-1952, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.144

2.1.Η κατάσταση του κτιριακού αποθέματος μετά τον πόλεμο

2.1.1. Η ευρωπαϊκή εμπειρία

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τεράστιες καταστροφές στο κτιριακό τους απόθεμα και στις υποδομές. Η ανοικοδόμηση ήταν επιτακτική ανάγκη, ιδιαίτερα για αυτές που πλήγηκαν περισσότερο όπως η Γερμανία και η Ρωσία, όπου πολλές πόλεις τους σχεδόν ισοπεδώθηκαν ολοσχερώς, αλλά και η Αγγλία, η Γαλλία, η Πολωνία, κ.α. που υπήρξαν στο επίκεντρο του πολέμου. Οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις, με τη βοήθεια διεθνών προγραμμάτων, όπως το Σχέδιο Μάρσαλ, υιοθέτησαν πολιτικές μαζικής ανοικοδόμησης για την αποκατάσταση των ζημιών και την ανασυγκρότηση των αστικών περιοχών. Σχεδιάστηκαν μεγάλα πολεοδομικά προγράμματα για την κάλυψη των αναγκών στέγασης των πολιτών ανάλογα φυσικά με τις ιδιαιτερότητες και τις απαιτήσεις κάθε χώρας, τα οποία αντιμετώπισαν το ζήτημα της ανοικοδόμησης διαφορετικά¹².

Παρότι τα προγράμματα σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν με βάσει διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης (σύμφωνα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε χώρας), ο στόχος ήταν κοινός, η αναδημιουργία δηλαδή λειτουργικών και σύγχρονων πόλεων. Ορισμένες χώρες αντιμετώπισαν την ανοικοδόμηση ως ευκαιρία για την πραγματοποίηση αλλαγών στον τρόπο σχεδιασμού, με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και τη δημιουργία ενός νέου και σύγχρονου μοντέλου κατοίκησης, ενώ σε άλλες χώρες η ανοικοδόμηση αντιμετωπίστηκε ως ανάγκη για την αναδημιουργία του πνεύματος του χώρου που καταστράφηκε, του χαμένου χώρου, ως επιστροφή σε αυτό που χάθηκε, με στόχο τη διατήρηση της παράδοσης και της διαφορετικότητας στο ύφος των πόλεων.

Κάθε χώρα φυσικά ανέπτυξε τις δικές της ιδιαιτερότητες και τεχνικές, ωστόσο συνολικά στην ευρωπαϊκή αντιμετώπιση της ανοικοδόμησης παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά. Αρχικά για την αντιμετώπιση του ζητήματος δημιουργήθηκαν κεντρικοί θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας και υπήρξε προσπάθεια για δημόσια

¹² Guy Burgel, *ό.π.*, σελ.237

παρέμβαση σε μεγάλη κλίμακα, η οποία στηρίχθηκε στην εκβιομηχάνιση διαδικασίας και στη μαζική παραγωγή. Πραγματοποιήθηκαν μεγάλα για τα δεδομένα της εποχής οικιστικά προγράμματα, στα οποία κύριος ανάδοχος ήταν το κράτος, που βελτίωσαν αισθητά τις συνθήκες διαβίωσης, ιδιαίτερα των λαϊκών στρωμάτων.¹³

2.1.1.1. Ηνωμένο Βασίλειο

Η ανασυγκρότηση του Ηνωμένου Βασιλείου μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βασίστηκε σε σχέδια που είχαν εκπονηθεί ήδη πριν από αυτόν, τα οποία προσαρμόστηκαν και επεκτάθηκαν λόγω των καταστροφών. Η αποκατάσταση των κατεστραμμένων ιστορικών τμημάτων αποτέλεσε σύνθετη και πολυδιάστατη διαδικασία, η οποία συνδύασε τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς με την ανάγκη για σύγχρονες αστικές λύσεις¹⁴. Οι εκτεταμένες καταστροφές που προκλήθηκαν από τους βομβαρδισμούς σε πόλεις όπως το Λονδίνο, το Κόβεντρι και το Πλίμουθ, άφησαν σημαντικά τμήματα του ιστορικού οικιστικού ιστού σε ερειπιώδη κατάσταση. Η πρόκληση που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν πολεοδόμοι και αρχιτέκτονες δεν αφορούσε μόνο στην αποκατάσταση των κτιρίων, αλλά και στην εξεύρεση ισορροπίας μεταξύ της ιστορικής διατήρησης και της ανάγκης για νέες υποδομές προσαρμοσμένες στις σύγχρονες ανάγκες. Η ανασυγκρότηση των ιστορικών τμημάτων συχνά συνδυάστηκε με τη δημιουργία χώρων πρασίνου και τη βελτίωση των υποδομών, ώστε να δημιουργηθούν πόλεις ανθεκτικές και βιώσιμες.

Ένα από τα σημαντικότερα σημεία της ανασυγκρότησης ήταν η ανάπτυξη των New Towns, των νέων δορυφορικών πόλεων που σχεδιάστηκαν για να αποσυμφορήσουν το Λονδίνο και άλλες μεγάλες πόλεις, στοχεύοντας στην αποκέντρωση του πληθυσμού και στη δημιουργία καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στα προάστια¹⁵. Οι New Towns σχεδιάστηκαν ώστε να προσφέρουν αυτονομία,

¹³ Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, *ό.π.*, σελ.153

¹⁴ Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, «Μοντέρνα Αρχιτεκτονική και Πολιτική της Αστικής Ανοικοδόμησης. Αθήνα 1945-1960» Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1994, σελ.113

¹⁵ Δημήτρης Καρύδης, *Ανάγνωση πολεοδομίας. Η κοινωνική σημασία των χωρικών μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα 1996, σελ.282

συνδυάζοντας κατοικία, εργασία, κοινωνικές υποδομές και πράσινους χώρους, ώστε να δημιουργήσουν ανεξάρτητες και βιώσιμες πόλεις, μακριά από την άναρχη ανάπτυξη των μεγάλων κέντρων. Τα σχέδια τους υλοποιήθηκαν με άξονα την ανάγκη για γρήγορη και μαζική ανοικοδόμηση, με ταυτόχρονη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Πιο συγκεκριμένα, το 1946 εγκρίθηκε το New Towns Act, το οποίο αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο για την ανάπτυξη των δορυφορικών πόλεων¹⁶, με τις πρώτες πόλεις που δημιουργήθηκαν υπό αυτό το νόμο, όπως το Stevenage, να σχεδιάζονται με στόχο την παροχή υψηλής ποιότητας κατοικιών, χώρων πρασίνου και υποδομών.

Παράλληλα, οι New Towns επιχείρησαν να αναδιοργανώσουν την αστική ζωή, παρέχοντας εργασιακές ευκαιρίες κοντά στις κατοικίες, αποφεύγοντας την εξάρτηση των νέων οικιστικών πυρήνων από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι New Towns δεν ήταν απλώς οικιστικά κέντρα, αλλά αποτελούσαν μια συνολική προσπάθεια αναδιάρθρωσης της αστικής ζωής στη Βρετανία, φέρνοντας αλλαγές τόσο στην οικονομική όσο και στην κοινωνική δομή. Η προσπάθεια αυτή οδήγησε στη δημιουργία περίπου 20 νέων πόλεων μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1960, ενισχύοντας την αποκέντρωση και την περιφερειακή ανάπτυξη στη χώρα. Αξίζει να σημειωθεί πως το πρόγραμμα αντιμετώπισε επικρίσεις λόγω της κοινωνικής απομόνωσης που δημιούργησε σε ορισμένες περιπτώσεις.

2.1.1.2. Γαλλία

Η Γαλλία επίσης υπέστη σοβαρές καταστροφές κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ειδικά σε βιομηχανικές και αστικές περιοχές. Το κράτος, αντιλαμβανόμενο την ανάγκη για άμεση ανοικοδόμηση, προχώρησε στη δημιουργία ειδικών πολεοδομικών σχεδίων και οικονομικών ρυθμίσεων για την ανασυγκρότηση των καταστραμμένων πόλεων. Η βασική αρχή της ανοικοδόμησης ήταν η δημιουργία των Grands Ensembles, μεγάλων οικιστικών συγκροτημάτων στις περιφέρειες των

¹⁶ Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.136

μεγάλων πόλεων, τα οποία στόχευαν στην αντιμετώπιση της οικιστικής κρίσης που ακολούθησε τον πόλεμο¹⁷.

Ωστόσο, τα Grands Ensembles χαρακτηρίστηκαν ως «πολυώροφα, απρόσωπα συγκροτήματα διαμερισμάτων τα οποία δεν είχαν καμία μέριμνα για τη σύνδεση τους με βασικές κοινωνικές εξυπηρετήσεις και με τους τόπους απασχόλησης»¹⁸. Παρότι πρόσφεραν άμεση στέγαση σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων, οι κοινωνικές και ψυχολογικές επιπτώσεις αυτής της συγκεντρωτικής προσέγγισης στην κατοίκηση, ήταν αισθητές. Με την πάροδο του χρόνου, τα Grands Ensembles εξελίχθηκαν σε χαρακτηριστικά παραδείγματα ανεπαρκούς πολεοδομικής στρατηγικής, καθώς η χωρική απομόνωση των κατοίκων από τον κεντρικό αστικό ιστό σε συνδυασμό με την έλλειψη επαρκών κοινωνικών και πολιτιστικών υποδομών, συνέβαλαν στην ανάδειξη σύνθετων κοινωνικών ζητημάτων, υπογραμμίζοντας τις αδυναμίες αυτής της προσέγγισης στον αστικό σχεδιασμό.

2.1.1.3. Ιταλία

Η Ιταλία, επίσης, αντιμετώπισε επιτακτική ανάγκη για άμεση ανασυγκρότηση των πόλεων της, εξαιτίας των εκτεταμένων καταστροφών που υπέστη κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Προτεραιότητα κατά την ανοικοδόμηση της χώρας δόθηκε κυρίως στις βιομηχανικές περιοχές του Βορρά, που είχαν υποστεί εκτεταμένες καταστροφές. Ένα από τα πρώτα μέτρα που υλοποιήθηκαν αφορούσε στο σχεδιασμό και στην ίδρυση νέων συνοικισμών για την ανασυγκρότηση των καταστραμμένων περιοχών. Οι οργανωμένοι νέοι οικισμοί (Nuclei Urbani¹⁹) που δημιουργήθηκαν είχαν ως στόχο την αποκατάσταση των βιομηχανικών περιοχών και τη στέγαση κυρίως της εργατικής τάξης.

Ταυτόχρονα, στον τομέα της πολεοδομίας και της νομοθεσίας, η χώρα προχώρησε σε σημαντικές ρυθμίσεις, εισάγοντας διαδημοτικά σχέδια που αφορούσαν

¹⁷ Στο ίδιο, σελ.134

¹⁸ Δημήτρης Καρύδης, *ό.π.*, σελ.266

¹⁹ Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σελ.155

στη σταθερή πολεοδομική ανάπτυξη των πόλεων²⁰. Τα σχέδια αυτά έθεσαν τις βάσεις για την αστική επέκταση των πόλεων της Ιταλίας κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, με την εισαγωγή νέων τύπων πολεοδομικών οικισμών και τη διαμόρφωση ενός πιο λειτουργικού και κοινωνικά βιώσιμου αστικού περιβάλλοντος.

2.1.1.4. Γερμανία

Η Γερμανία υπέστη επίσης εκτεταμένες καταστροφές κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με το Βερολίνο, το Αμβούργο, τη Δρέσδη και πολλές άλλες πόλεις να βρίσκονται σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένες από τους βομβαρδισμούς. Συνολικά, περίπου το 40% του κτιριακού αποθέματος της χώρας υπέστη σοβαρές ζημιές ή καταστράφηκε ολοσχερώς. Η μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Γερμανίας υπήρξε μια τεράστια πρόκληση, καθώς το πολιτικό καθεστώς της χώρας άλλαξε ριζικά, με τη διαίρεσή της σε Ανατολική και Δυτική. Η ανοικοδόμηση της πόλης του Βερολίνου, που είχε πληγεί περισσότερο, αποτέλεσε συμβολική αλλά και ουσιαστική ανάγκη για τη χώρα. Η πόλη χωρίστηκε σε δύο ξεχωριστές ζώνες επιρροής: το Ανατολικό και το Δυτικό Βερολίνο, με κάθε πλευρά να ακολουθεί διαφορετικές προσεγγίσεις ως προς την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική.

Γενικότερα, η ανοικοδόμηση της χώρας, βασίστηκε σε διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις. Στο δυτικό τμήμα, η ελεύθερη αγορά και οι φιλελεύθερες πολιτικές ενίσχυσαν την οικονομική ανάπτυξη, ενώ στο ανατολικό η κρατική οικονομία και η συγκεντρωτική διοίκηση οδήγησαν σε διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης και διαφορετικές αρχιτεκτονικές μορφές²¹. Ωστόσο, παρά τις προκλήσεις, η Γερμανία κατόρθωσε να ανακάμψει ταχύτατα από τις καταστροφές του πολέμου.

²⁰ Στο ίδιο, σελ.160

²¹ Guy Burgel, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη 2. Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2007, σελ.233

2.1.1.5. Πολωνία

Τέλος, και η Πολωνία υπέστη επίσης τεράστιες καταστροφές κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με τη Βαρσοβία να βρίσκεται σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένη μετά από τις γερμανικές επιχειρήσεις και την εξέγερση του 1944. Περίπου το 85% της πόλης είχε ισοπεδωθεί²², αφήνοντας χιλιάδες κατοίκους άστεγους, ενώ σημαντικά πολιτιστικά μνημεία και κτίρια με μεγάλη ιστορική αξία είναι καταστραφεί ολοσχερώς ή βρίσκονταν σε ερειπιώδη κατάσταση.

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης επικεντρώθηκε στην ανοικοδόμηση της πόλης της Βαρσοβίας και την αποκατάσταση των βιομηχανικών περιοχών της χώρας. Η ανοικοδόμηση της πόλης περιελάμβανε αρχικά την ανακατασκευή του ιστορικού της κέντρου, σύμφωνα με την εικόνα που αυτό είχε, πριν τον πόλεμο. Χρησιμοποιήθηκαν ιστορικές φωτογραφίες και σχέδια για την πιστή ανακατασκευή τόσο του κάστρου της Βαρσοβίας όσο και των περιοχών της παλιάς πόλης, σε μια προσπάθεια αναβίωσης της χαμένης ιστορικής ταυτότητάς της. Η ανακατασκευή απέκτησε συμβολικό χαρακτήρα, καθώς αντιμετωπίστηκε ως προσπάθεια ανάκτησης του χαμένου χώρου (ως συνέπεια του πολέμου), με αποτέλεσμα, η Βαρσοβία, να είναι μια από τις λίγες ευρωπαϊκές πόλεις όπου ξαναχτίστηκε μεγάλο μέρος της προπολεμικής της αρχιτεκτονικής²³.

Όσον αφορά στον πολεοδομικό σχεδιασμό, υιοθετήθηκε, υπό την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης, μια πιο συγκεντρωτική προσέγγιση, εστιάζοντας στη δημιουργία μεγάλων εργατικών συνοικιών, όπου χιλιάδες άνθρωποι εγκαταστάθηκαν σε συγκροτήματα πολυκατοικιών. Έτσι, για την κάλυψη των μεγάλων αναγκών στέγασης δημιουργήθηκαν νέες περιοχές εκτός του αστικού πυρήνα, με απλά και λειτουργικά κτίρια που προσέφεραν φθηνή στέγη κυρίως για τις εργατικές τάξεις. Παρ' όλα αυτά, η έλλειψη πόρων και η αδύναμη οικονομία της χώρας καθυστέρησαν την πλήρη ανασυγκρότηση, με αποτέλεσμα οι συνθήκες διαβίωσης στις νέες συνοικίες να είναι συχνά δύσκολες και υποβαθμισμένες. Οι προβληματικές υποδομές και οι περιορισμένες παροχές υπηρεσιών επιδείνωναν την καθημερινότητα των

²² Στο ίδιο, σελ.235

²³ Στο ίδιο, σελ.238

κατοίκων, αναδεικνύοντας τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου.

2.1.2. Η κατάσταση στην Ελλάδα

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ελλάδα αντιμετώπισε πρωτοφανείς προκλήσεις σε ότι αφορά στην ανοικοδόμηση και αποκατάσταση του κτιριακού της αποθέματος. Κατά τη διάρκεια του πολέμου και της Κατοχής, οι καταστροφές γενικότερα σε ιδιωτικές και δημόσιες δομές ήταν εκτεταμένες, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη για άμεση ανασυγκρότηση του αστικού και αγροτικού χώρου. Το κτιριακό απόθεμα και οι βασικές υποδομές της χώρας υπέστησαν σοβαρές ζημιές, ιδιαίτερα κατά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, που πραγματοποίησαν εκτεταμένες καταστροφές και ανατινάξεις σε όλες τις βασικές υποδομές της χώρας, δηλαδή σε λιμάνια, σε γέφυρες, στο τραμ, σε δρόμους και σιδηρόδρομους, στα τούνελ, ενώ κατέστρεψαν όσες μηχανές και ατμομηχανές δεν μπορούσαν να πάρουν μαζί τους και ανατίναξαν τη διώρυγα της Κορίνθου²⁴.

Η αντιμετώπιση των συντριπτικών απωλειών, στις πόλεις και στην ύπαιθρο, απαιτούσε συνολικό σχεδιασμό, που θα ανταποκρινόταν τόσο στις πιεστικές ανάγκες στέγασης του πληθυσμού, όσο και στην ευρύτερη οικονομική και κοινωνική ανασύνταξη. Οι αναφορές της εποχής περιγράφουν την Ελλάδα του 1944 ως μια χώρα με ανύπαρκτη παραγωγή, αποδιαθρωμένα δίκτυα και χιλιάδες άστεγους και πρόσφυγες. Περισσότερο από το 23% του κτιριακού αποθέματος της χώρας υπέστη καταστροφή σε διάφορους βαθμούς, ενώ η έκταση των ζημιών σε σχολεία, νοσοκομεία και εκκλησίες ήταν επίσης σημαντική.

Πιο αναλυτικά τα κτίρια που καταστραφήκαν ολοσχερώς ανέρχονται στις 193.000, μερικώς 33.500, και λίγο 185.500²⁵, ενώ σε αυτά θα πρέπει να

²⁴ Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και Εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1945-1952, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.143

²⁵ Στο ίδιο, σελ.141

συμπεριληφθούν και 8.000 σχολεία, 2.000 δημόσια κτίρια & 1.000 εκκλησίες²⁶. Σε σχετικά μεγέθη η Λάρισα είχε τις περισσότερες καταστροφές, όπου επί συνόλου 2000 οικοδομών καταστράφηκαν πάνω από 1200, δηλαδή το 61% του αποθέματός της, ενώ σε απόλυτα μεγέθη ο Πειραιάς, όπου επί 28.500 οικοδομών καταστράφηκε πάνω από το 15%²⁷. Τέλος πάνω από 3.500 χωριά σε όλη την επικράτεια είχαν υποστεί σοβαρές καταστροφές ή και ολοκληρωτική ισοπέδωση.

Έτσι, αμέσως μετά την απελευθέρωση αρχίζουν οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία των οργανισμών που ήταν απαραίτητοι για το συντονισμό και την ανασυγκρότηση της χώρας. Την πρώτη περίοδο επικρατεί γενικότερη αποδιοργάνωση καθώς δεν υπάρχουν συνδέσεις ούτε στη συγκοινωνία ούτε στην επικοινωνία, κάτι που έχριζε άμεσης αντιμετώπισης. Καθώς το ζήτημα της στέγασης ήταν επιτακτικό, πραγματοποιήθηκαν πρόχειρες προσπάθειες ανάκτησης των ελαφρώς κατεστραμμένων οικοδομών με προσωρινές λύσεις και επιδιορθώσεις.

Οι πολιτικές εξελίξεις ωστόσο, αναμενόμενα επηρέασαν την έκβαση των πρώτων προσπαθειών ανασυγκρότησης. Από τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1944²⁸ (πέρα από τις βαθύτατες κοινωνικές συνέπειες τους), προστέθηκαν νέες καταστροφές στο κτιριακό απόθεμα, καθώς περίπου 800 κτίρια στις κεντρικές συνοικίες των Αθηνών ανατινάχθηκαν²⁹. Γενικότερα την πρώτη περίοδο η χώρα επιβιώνει χάρη στις διεθνείς οργανώσεις και στη βοήθεια που προσέφεραν, προσπαθώντας παράλληλα να εκκινήσει τις διεργασίες για τη γενικότερη ανασυγκρότηση της.

2.1.2.1. Οι πρώτες κρατικές επεμβάσεις μετά το 1944

Οι πρώτες προσπάθειες ανασυγκρότησης επικεντρώθηκαν κυρίως στην εξεύρεση λύσεων προσωρινού χαρακτήρα, καθώς λόγω των τεράστιων καταστροφών στο κτιριακό απόθεμα της χώρας μεγάλο μέρος του πληθυσμού αντιμετώπιζε άμεσο

²⁶ Στοιχεία από τις εκθέσεις του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως και του ΟΗΕ το 1946.

²⁷ Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, *ό.π.*, σελ.144

²⁸ Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 35

²⁹ Στο ίδιο, σελ.146

πρόβλημα στέγασης. Την πρώτη αυτή περίοδο, η κρατική πολιτική αφορά σε επιμέρους ψηφίσματα και παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση έκτακτων προβλημάτων και αναγκών.

Πιο συγκεκριμένα, οι κυριότερες παρεμβάσεις αφορούσαν σε:

- *«Μέτρα σε επίπεδο διοίκησης για τη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικής ανοικοδόμησης (Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης).*
- *Εκτεταμένα μέτρα ενοικιοστασίου και επιτάξεων ιδιοκτησιών.*
- *Μέτρα διευθέτησης του ζητήματος των μεταβιβάσεων ιδιοκτησιών που έλαβαν χώρα κατά την κατοχική περίοδο.*
- *Μέτρα για την ανοικοδόμηση και την επισκευή κατεστραμμένων κτιρίων.*
- *Μέτρα για την ανοικοδόμηση και την ενίσχυση των κατασκευαστικών δραστηριοτήτων. (ΚΗ' Ψήφισμα /1947).»³⁰*

Οι βασικοί στόχοι που τέθηκαν περιελάμβαναν, πέρα από την επιτακτική ανάγκη στέγασης του πληθυσμού, την αναγνώριση της αναγκαιότητας για τη γενικότερη αναδιοργάνωση του οικιστικού δικτύου της χώρας. Οι κυριότεροι προβληματισμοί αφορούσαν κυρίως στη βιωσιμότητα των θέσεων των πολύ μικρών οικισμών, στις μεταξύ τους συνδέσεις, καθώς και στην αναδιοργάνωση μεγαλύτερων οικισμών και πόλεων, που παρουσίαζαν προβλήματα ως προς την ενσωμάτωση των νέων συνοικιών.

2.1.2.2. Κεντρικές Κατευθύνσεις. Τα προγράμματα αυτοστέγασης.

Για την αντιμετώπιση της επιτακτικής ανάγκης στέγασης του πληθυσμού, οι κεντρικές κατευθύνσεις της κρατικής πολιτικής περιελάμβαναν αρχικά δύο κατηγορίες μέτρων, που αφορούσαν τόσο στην ολοκληρωμένη προώθηση

³⁰ Παύλος Δελλαδετσίμας, «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*», 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σελ.562

προγραμμάτων αυτοστέγασης του πληθυσμού, όσο και στην προώθηση μέτρων και κινήτρων για την ενίσχυση της ιδιωτικής ανοικοδόμησης κατοικιών.

Τα προγράμματα αυτοστέγασης προωθήθηκαν κυρίως σε αγροτικές περιοχές, με την πρώτη σύμβαση να πραγματοποιείται ήδη από το 1945 με την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος. Η επιλογή της βασίστηκε στο δίκτυο καταστημάτων που η τράπεζα εξακολουθούσε να διατηρεί σε όλη τη χώρα, την ώρα που ο κρατικός μηχανισμός ήταν ακόμα αποδιοργανωμένος. Η Αγροτική Τράπεζα ανέλαβε να υλοποιήσει απλές κατασκευές που θα είχαν προσωρινό και ημιμόνιμο χαρακτήρα για την άμεση στέγαση του πληθυσμού, έτσι ώστε να δοθεί χρόνος στην πολιτεία να οργανώσει την γενικότερη προσπάθεια αναδιάρθρωσης και ανοικοδόμησης κατοικιών μόνιμου χαρακτήρα. Στόχος του προγράμματος ήταν να κατασκευαστούν στέγαστρα 20-22 τετραγωνικών για 30.000 οικογένειες, την χρηματοδότηση των οποίων αναλάμβανε εξ ολοκλήρου το ελληνικό κράτος, οριζόταν ωστόσο ως απαραίτητη προϋπόθεση η συμμετοχή των κατοίκων στην υλοποίηση των κατασκευών.

Το έργο της Αγροτικής Τράπεζας υλοποιήθηκε δύσκολα και όχι πάντα με επιτυχία, καθώς η ποιότητα των τελικά παραγόμενων κατασκευών απογοήτευσε τους ενοίκους. Κατά την υλοποίηση του προγράμματος υπήρχε έλλειψη βασικών οικοδομικών υλικών, όπως ξυλεία, σίδηρος, κεραμίδια με αποτέλεσμα ο χρόνος κατασκευής να αυξάνεται ασυνήθιστα πολύ και να υπάρχουν μεγάλες καθυστερήσεις. Η Αγροτική Τράπεζα πολύ γρήγορα θέλησε να αποδεσμευτεί από το έργο που είχε αναλάβει³¹, και έτσι το πρόγραμμα πέρασε στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, αρμοδιότητα την οποία διατήρησε μέχρι την κατάργηση του (Α.Ν.1671, 28/1951). Συνολικά από το υφυπουργείο κατασκευάστηκαν έτσι επιπλέον 20.000 πυρήνες.

2.1.2.3. Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως

Η αντιμετώπιση της ανοικοδόμησης στην Ευρώπη φυσικά και αποτελεί παράδειγμα για τον ελληνικό τεχνικό κόσμο που παρακολουθεί τις προσπάθειες που

³¹ Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, *ό.π.*, σελ.154

γίνονται, προσπαθώντας να ενσωματώσει στην ελληνική προσέγγιση στοιχεία από την ευρωπαϊκή εμπειρία, στο βαθμό πάντα που το επιτρέπει η πολιτική και οικονομική κατάσταση της χώρας. Προτείνεται λοιπόν η δημιουργία ενιαίου φορέα για την αντιμετώπιση του ζητήματος με πεδίο ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, που υλοποιείται το 1945 με τη σύσταση του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, με υπεύθυνο τον αρχιτέκτονα και πολεοδόμο Κωνσταντίνο Δοξιάδη³². Ως στόχος του υφυπουργείου ορίστηκε η ενιαία και ορθολογική χωροταξική προσέγγιση του ζητήματος της ανοικοδόμησης και της ανασυγκρότησης του οικιστικού μοντέλου της χώρας.

Οι αρμοδιότητες του υφυπουργείου αρχικά περιελάμβαναν:

- τη διαμόρφωση προτάσεων για την αναδιοργάνωση του οικιστικού δικτύου, με μεταφορά οικισμών που βρίσκονταν σε προβληματικά εδάφη ή και μακριά από διάφορα δίκτυα εξυπηρετήσεων,
- την εκπόνηση μελετών για τη δημιουργία κατοικιών 20 τετραγωνικών με πρόβλεψη για μελλοντική επέκταση, καθώς και
- την οργάνωση της διαδικασίας παραγωγής των πρώτων υλών αλλά και των διαδικασιών διανομής τους στους χώρους κατασκευής κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα εκβιομηχάνισης της παραγωγής.

Κατά την περίοδο λειτουργίας του το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως παρήγαγε σημαντικότερο και πλούσιο έργο, τόσο για την καταγραφή των καταστροφών, όσο και για την δημιουργία όλων των απαραίτητων μελετών και οδηγών για την προώθηση της ανοικοδόμησης. Οι συγκεκριμένες εκθέσεις, μαζί με τις καταγραφές του Υπουργείου Γεωργίας, του Υπουργείου Πρόνοιας, της Αγροτικής Τράπεζας και του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού αποτέλεσαν το υλικό για τη διατύπωση των διεκδικήσεων μετά το τέλος του πολέμου.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1946-1949 εκδίδονται από το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως συνολικά 19 δημοσιεύσεις που καλύπτουν άμεσα θέματα και τεχνικές οδηγίες σχετικές με:

³² Ανέλαβε καθήκοντα ως υφυπουργός στις 27 Δεκεμβρίου 1945.

- « τις απογραφές καταστροφών του πολέμου,
- τεχνικές προδιαγραφές έργων ανοικοδόμησης,
- οδηγίες σύνταξης πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών μελετών,
- οδηγίες για την εφαρμογή πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών σχεδίων, μελέτες περίπτωσης αγροτικών και αστικών περιοχών κ.ά.

καθώς και πιο συγκεκριμένα τεύχη όπως:

- «Οικιστική Ανάλυση» (1946),
- «Οικοδομική Πολιτική δια την Ανοικοδόμησιν» (1946),
- «Οικιστική Πολιτική δια την Ανοικοδόμησιν της Χώρας με ένα 20χρονο Σχέδιο» (1947),
- «Η Διοικητική Αναδιοργάνωσις της Χώρας» (1948) »³³

Γενικότερα, οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως προσπάθησαν να διαμορφώσουν μια ενιαία αναλυτική βάση και πολιτική για την προσέγγιση του δομημένου χώρου στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά, ως προς τις απόψεις που κυριαρχούσαν στον τεχνικό κόσμο που σύστησε το Υφυπουργείο παρατίθεται απόσπασμα από τα πρακτικά σύσκεψης που πραγματοποιήθηκε το 1946:

«Η ανοικοδόμησις δεν αποτελεί επιχείρηση.

Μόνον το κράτος οφείλει να έχει την ευθύνη...

Πρέπει οπωσδήποτε, εν αναμονή της ξένης βοήθειας, να εξευρεθούν εγχώριοι πόροι με την ειδική φορολογία δύο κατηγοριών ιδιοκτητών που ωφελήθηκαν στην Κατοχή: τους αγοραστές ακινήτων μεταξύ 1941 και 1944 και τους αποπληρώσαντες τα χρέη τους με πληθωριστικές δραχμές...

*Πρέπει εξάπαντως η ανοικοδόμηση να αρχίσει κατά το έτος 1946-47. Αλλιώς κινδυνεύει να μην αρχίσει ποτέ.»*³⁴

³³ Παύλος Δελλαδετσίμας, ό.π, σελ.566

Ωστόσο, στο Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως δεν δόθηκε αρχικά η αυτονομία στη διαχείριση των οικονομικών μεγεθών που χρειαζόταν για την υλοποίηση των προγραμμάτων του. Κατά την περίοδο 1945 - 1947 οι πόροι που χρησιμοποιούσε περιορίζονταν κυρίως στην οικονομική βοήθεια που λάμβανε η χώρα από τον Οργανισμό Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA), καθώς και σε πόρους από δάνεια που δόθηκαν στο ελληνικό κράτος από τους συμμάχους, αφού η πρόταση για τη φορολόγηση όσων ευνοήθηκαν οικονομικά στην κατοχή, απορρίφθηκε.

Η οικονομική κατάσταση και αυτονομία του υφυπουργείου άλλαξε το 1947, με τη χρήση των πόρων του σχεδίου Μάρσαλ. Με τη νέα οικονομική βοήθεια, δίνονται πλέον στο Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως τα οικονομικά μεγέθη που χρειαζόταν για την υλοποίηση των προγραμμάτων του, ωστόσο η πραγματικότητα του εμφυλίου και η εμπόλεμη κατάσταση που επικρατούσε σε πολλές περιοχές ανέστειλαν τοπικά τη δράση του. Σε απογραφή που πραγματοποιήθηκε μετά το τέλος του εμφυλίου σχετικά με το έργο του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως αναφέρεται πως μέχρι τότε είχαν κατασκευαστεί 9.500 νέες κατοικίες και επισκευαστεί 43.000, ενώ 286.000 σπίτια, τόσο από την περίοδο της κατοχής, όσο και του εμφυλίου, παρέμεναν είτε ολοσχερώς κατεστραμμένα είτε είχαν σοβαρές βλάβες και έχρηζαν επισκευών.

Η τριετία 1949-1951 υπήρξε η πιο παραγωγική για το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως, χωρίς ωστόσο να μπορεί να απορροφήσει τους μέγιστους πόρους που του παρέχονταν από το σχέδιο Μάρσαλ. Χαρακτηριστικά στις εκθέσεις του οργανισμού αναφέρεται πως την τριετία 1949-1951 η μέγιστη οικοδομική δραστηριότητα που μπορούσε να υποστηρίξει έφθανε τις 15.000 κατοικίες ετησίως, ενώ οι πόροι από το σχέδιο Μάρσαλ επέτρεπαν την ανέγερση 60.000 κατοικιών. Η οικονομική βοήθεια τερματίστηκε το 1951, όταν και καταργήθηκε το τότε Υπουργείο

³⁴ Πρακτικά του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο 1946 για την ανοικοδόμηση της χώρας.

Στο Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και Εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1945-1952, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ.155

Ανοικοδομήσεως (Α.Ν.1671, 28/1951). Με την κατάργηση του «η ανοικοδόμηση τελείωσε προτού θέσει σε εφαρμογή με ολοκληρωμένο τρόπο τα προγράμματα της»³⁵. Τα επόμενα χρόνια η παροχή κατοικίας δεν θα ενταχθεί οργανωμένα στη φροντίδα του κράτους, όπως συνέβη στα ευρωπαϊκά παραδείγματα, παρά μόνο σε ειδικές περιπτώσεις.

2.1.2.4. Η πολιτική κινήτρων για την ιδιωτική δραστηριότητα

Η προώθηση μέτρων και κινήτρων για την ενίσχυση της ιδιωτικής οικοδόμησης κατοικιών αποτέλεσε εξ αρχής κεντρική κατεύθυνση της κρατικής πολιτικής. Έτσι άρχισε ήδη από το 1945 να εκδίδεται πληθώρα νομοθετημάτων που αρχικά σχετίζονταν με την παροχή κινήτρων για την ανοικοδόμηση και την επισκευή των κατεστραμμένων κτιρίων από ιδιώτες.

Τα κυριότερα κίνητρα αφορούσαν σε:

- φοροαπαλλαγές προς τους ιδιώτες.
- απελευθέρωση των ιδιοκτησιών από τα αναγκαστικά μέτρα του ενοικιοστασίου και της επίταξης.
- την εξασφάλιση του κράτους για την άμεση και εύκολη έκδοση των απαραίτητων οικοδομικών αδειών.
- βοήθεια για τη χορήγηση στεγαστικών δανείων.

Σύντομα όμως η πολιτική των ελαφρύνσεων και της παροχής κινήτρων διευρύνθηκε κατά τρόπο που συμπεριέλαβε και μέτρα για την γενικότερη ενίσχυση της κατασκευαστικής δραστηριότητας, όχι μόνο των χαμηλότερων στρωμάτων. Πιο συγκεκριμένα, η προώθηση του ΚΗ' Ψηφίσματος «Περί Παροχής Διευκολύνσεων δια την υπό των Ιδιωτών Ανοικοδόμησιν» του 1947, περιελάμβανε διατάξεις που «λειτουργήσαν ευνοϊκά για τα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα & οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός κερδοσκοπικού κυκλώματος γύρω από την οικοδομή»³⁶.

³⁵ Στο ίδιο, σελ.165

³⁶ Παύλος Δελλαδετσίμας, *ό.π.*, σελ.568

2.1.2.5. Το μοντέλο της ιδιωτικής αυτόχρηματοδοτούμενης οικοδόμησης

Μετά την κατάργηση του υφυπουργείου, η κρατική πολιτική απομακρύνεται από άμεσες επενδύσεις και προγράμματα στέγασης και η παροχή κατοικίας αφήνεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, εδραιώνοντας έτσι στην ελληνική κοινωνία τη λογική της ιδιωτικής αυτόχρηματοδοτούμενης οικοδόμησης ως μοντέλο για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών³⁷.

Η ανοικοδόμηση σε πολύ μεγάλο βαθμό δυστυχώς, δεν επιλύθηκε τελικά μέσω οργανωμένης και συλλογικής παρέμβασης αλλά λειτούργησε αντίστροφα, αποδυναμώνοντας τον σχεδιασμό του χώρου ως βασική μορφή της κρατικής λειτουργίας και ενισχύοντας την αυθαίρετη παραγωγή κατοικίας. Λειτούργησε ως μοχλός για τη δημιουργία ενός άναρχου αστικού περιβάλλοντος, του οποίου η υλοποίηση επαφίεται σχεδόν αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Σε αναντιστοιχία με πολλά ευρωπαϊκά παράδειγμα, όπου η ανοικοδόμηση αποτελεί την αφορμή αλλά και το μέσο για τον έλεγχο της οικιστικής ανάπτυξης και της αναδιανομής της οικονομικής βοήθειας, στην Ελλάδα λειτούργησε με ιδιότυπο τρόπο και στον αντίποδα των στόχων που είχαν τεθεί από το σχεδιασμό των προγραμμάτων αρχικά.

2.1.2.6. Η αυθαίρετη δόμηση

Από 1951 που το Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως καταργήθηκε ως φορέας, η παροχή κατοικίας σταμάτησε να αποτελεί φροντίδα του κράτους, παρότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξακολουθούσε να στεγάζεται σε πρόχειρα καταλύματα. Έτσι, αν και μεγάλες ανάγκες οικοδόμησης κτισμάτων παρέμεναν σε ισχύ, απλώς αφέθηκαν για να ικανοποιηθούν από την ιδιωτική πρωτοβουλία, η οποία μετεξελίχτηκε μέσα από τις διαδικασίες της αντιπαροχής και της αυθαίρετης δόμησης, που εμφανιστήκαν έντονα κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60.

³⁷ Στο ίδιο, σελ.568

«Η εκρηκτικότητα των αναγκών και η έλλειψη ανταπόκρισης από το υπάρχον σύστημα παραγωγής κατοικίας συμβάλλουν στην έξαρση της αυθαίρετης δόμησης...»³⁸.

Συνολική Οικοδομική Δραστηριότητα και Αυθαίρετη Δόμηση Κατοικιών κατά τη δεκαετία 1946-1956			
ΈΤΟΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	ΑΥΘΑΙΡΕΤΗ ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΥΘΑΙΡΕΤΗΣ ΔΟΜΗΣΗΣ %
1946	13.014	6.749	51,86 %
1947	32.432	11.212	34,57 %
1948	41.259	10.962	26,57 %
1949	46.922	13.748	29,30 %
1950	106.082	20.104	18,95 %
1951	81.498	20.747	25,46 %
1952	93.661	22.140	23,64 %
1953	77.374	34.422	44,49 %
1954	90.375	46.672	51,64 %
1955	102.818	49.029	47,69 %
1956	99.357	42.602	42,88 %
ΣΥΝΟΛΟ	784.792	278.387	35,47 %

Πίνακας 01. Συνολική Οικοδομική Δραστηριότητα και Αυθαίρετη Δόμηση Κατοικιών κατά τη δεκαετία 1946-1956.³⁹

Στον Πίνακα 01 παρουσιάζονται αναλυτικά τα ποσοστά της αυθαίρετης δόμησης για το σύνολο της οικοδομικής δραστηριότητας κατά την δεκαετία 1946-1956. Τα πρώτα 2 έτη τα ποσοστά είναι αναμενόμενα υψηλά, σε βαθμό μάλιστα που

³⁸ Παύλος Δελλαδετσίμας, *ό.π.*, σελ.602

³⁹ Πηγή: ΣΑΔΑΣ, Στοιχεία του Προβλήματος της Λαϊκής Κατοικίας στην Ελλάδα Αθήνα 1962. Στο Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 199, σελ.603

κατά το έτος 1946 ξεπερνούν το 50% της συνολικής οικοδομικής δραστηριότητας της χώρας. Στη συνέχεια όμως, κατά την περίοδο δράσης του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως τα ποσοστά αυθαίρετης δόμησης μειώνονται σταδιακά και φτάνουν να είναι λιγότερο από το 20% της οικοδομικής δραστηριότητας κατά το έτος 1950. Μετά την κατάργηση του τα ποσοστά αυξάνονται ξανά και ξεπερνούν κατά το έτος 1954 πάλι το 50% της συνολικής οικοδομικής δραστηριότητας, ενώ παραμένουν υψηλά και για τα επόμενα χρόνια της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης.

«Πραγματικά, ως το τέλος της δεκαετίας του '50 οι ρυθμοί αύξησης της οικοδομικής δραστηριότητας θα διπλασιαστούν, τα αυτοκίνητα θα πολλαπλασιαστούν και η πίεση πάνω στη γη θα αναγκάσει μεγάλο μέρος του πληθυσμού να στεγαστεί σε αυθαίρετους οικισμούς.»⁴⁰

Μόνο κατά την περίοδο 1945-1956, υπολογίζεται πως χτίστηκαν περίπου 280.000 παράνομες κατοικίες, αλλά ο πραγματικός αριθμός τους πρέπει να φτάνει τις 400.000. Επιπλέον, στα προπολεμικά «παραπήγματα» των μεγάλων αστικών κέντρων προστίθενται καινούργια καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '50.⁴¹

2.2. Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση στην Ελλάδα. Οι Δεκαετίες του '50 και του '60

Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 αποτέλεσε μια περίοδο έντονης κοινωνικής, οικονομικής και πολεοδομικής αλλαγής, καθώς η χώρα προσπαθούσε να ανακάμψει από τις εκτεταμένες καταστροφές της προηγούμενης δεκαετίας και να προχωρήσει σε μια νέα εποχή ανάπτυξης. Η ανασυγκρότηση στόχευε τόσο στην κάλυψη των αυξημένων αναγκών στέγασης, όσο και στη δημιουργία των απαραίτητων υποδομών για τη στήριξη της

⁴⁰ Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σελ.599

⁴¹ Στο ίδιο, σελ.266

οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Πέρα από την αποκατάσταση των καταστροφών του κτιριακού αποθέματος, η συγκεκριμένη περίοδος αποτέλεσε ευκαιρία για τη γενικότερη ανασύνταξη των θεσμών και του παραγωγικού μοντέλου της χώρας, διαμορφώνοντας τελικά το νέο αστικό τοπίο. Οι δεκαετίες του '50 και του '60 αποτελούν περίοδο εκρηκτικής οικοδομικής δραστηριότητας και αστικής επέκτασης⁴², που διαμόρφωσαν ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό το πρόσωπο της σύγχρονης Ελλάδας. Ωστόσο, οι προσπάθειες ανασυγκρότησης, συνοδεύονταν συχνά από άναρχη δόμηση και πολεοδομική ασυνέχεια, αντικατοπτρίζοντας τις αντιφάσεις της περιόδου και τονίζοντας την έλλειψη συντονισμένου πολεοδομικού σχεδιασμού από την πλευρά της κεντρικής πολιτείας.

2.2.1. Χωρικές πολιτικές ανάπλασης και εκσυγχρονισμού

Οι χωρικές πολιτικές ανάπλασης και εκσυγχρονισμού που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου, αν και χαρακτηρίστηκαν συχνά από ασυνέχειες και αντιφάσεις. Στόχος τους ήταν η ανάπλαση κατά προτεραιότητα των αστικών περιοχών της χώρας, ενώ συχνά επικεντρώθηκαν κυρίως στην περιοχή της Αθήνας. Κεντρικό στοιχείο των πολιτικών που εφαρμόστηκαν ήταν η ανακατασκευή των πόλεων και η επέκτασή τους, ώστε να προσαρμοστούν στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της περιόδου. Η οικιστική ανάπτυξη, αν και αντιμετώπισε το ζήτημα της κάλυψης των στεγαστικών αναγκών, συχνά πραγματοποιήθηκε χωρίς επαρκή σχεδιασμό, οδηγώντας στη δημιουργία συνοικιών με έλλειψη ελεύθερων χώρων και χώρων πράσινου.

Η επιρροή των διεθνών τάσεων, όπως το Μοντέρνο Κίνημα⁴³, ήταν εμφανής στις αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές πρακτικές της εποχής, χωρίς ωστόσο η εφαρμογή των μοντέλων στην Ελλάδα να συνοδεύεται πάντα από τον απαραίτητο

⁴² Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, *Η μεταπολεμική Ελληνική πόλη μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας, στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, Βόλος 2000, σελ.34

⁴³ Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, *ό.π.*, σελ.25

θεσμικό συντονισμό. «Προτάσεις, σχέδια και ειδικοί από το εξωτερικό εναλλάσσονται με μαθηματική ακρίβεια.»⁴⁴ Οι καθυστερήσεις στην υλοποίηση των πολεοδομικών σχεδίων, η έλλειψη συντονισμού μεταξύ κρατικών και τοπικών φορέων, η απουσία ολοκληρωμένης στρατηγικής, αλλά και τα «παρασκήνια», συχνά περιόριζαν την αποτελεσματικότητα των επεμβάσεων. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν δεν ήταν πάντα οργανωμένες και συχνά υπήρχε έλλειψη μακροπρόθεσμου σχεδιασμού⁴⁵, με αποτέλεσμα την άναρχη ανάπτυξη των πόλεων.

Παράλληλα, εφαρμόστηκαν πολιτικές για την αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών στις πόλεις, μέσα από την κατασκευή νέων οδικών δικτύων, συγκοινωνιακών μέσων και τη δημιουργία κοινωνικών υποδομών, όπως σχολείων, νοσοκομείων, κ.α. που ήταν απαραίτητα για την υποστήριξη του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού. Ειδικότερα, τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, αποτέλεσαν εστίες αυτών των παρεμβάσεων, ενώ η περιφέρεια συχνά έμενε στο περιθώριο της ανάπτυξης.

Η έλλειψη επαρκούς προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτέλεσε έναν από τους βασικούς περιορισμούς των χωρικών πολιτικών της περιόδου. Οι πολεοδομικές παρεμβάσεις στην Αθήνα περιελάμβαναν συχνά την κατεδάφιση παλαιών ιστορικών κτιρίων, για τη δημιουργία νέων κατασκευών στη θέση τους. Τα νεοκλασικά κτίρια, τα οποία αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της αρχιτεκτονικής ταυτότητας και κληρονομιάς της πόλης, κατεδαφίστηκαν μαζικά, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες του εκσυγχρονισμού. Η πόλη έχασε μεγάλο μέρος της ιστορικής και πολιτιστικής της ταυτότητας, καθώς οι χωρικές πολιτικές δεν περιλάμβαναν μηχανισμούς προστασίας και διατήρησης των παραδοσιακών κτιρίων.

Η αντικατάσταση των παλαιών νεοκλασικών κτισμάτων με πολυκατοικίες, κυρίως μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, αποτέλεσε κύρια μορφή διαμόρφωσης της εικόνας των πόλεων. Η αντιπαροχή αποτέλεσε το κύριο εργαλείο για τη στέγαση του αυξανόμενου πληθυσμού, με αποτέλεσμα πολλές παραδοσιακές

⁴⁴ Δημήτρης Φιλίπιδης, *ό.π.*, σελ.266

⁴⁵ Δημήτρης Καρύδης, *Ανάγνωση πολεοδομίας. Η κοινωνική σημασία των χωρικών μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα 1996, σελ.320

γειτονιές να μετατραπούν σε πυκνοκατοικημένες συνοικίες. Οι περιοχές που επλήγησαν περισσότερο ήταν στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας, όπου τα νεοκλασικά κτίρια αντικαταστάθηκαν από πολυώροφα, με στόχο τη μεγιστοποίηση της στέγασης και τη δημιουργία χώρου για εμπορική δραστηριότητα.

Συνολικά, οι χωρικές πολιτικές ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της περιόδου προσέφεραν σημαντικά οφέλη για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων, θέτοντας τα θεμέλια για τον εκσυγχρονισμό του αστικού ιστού και τη μετάβαση σε μια νέα μορφή κατοίκησης. Ωστόσο, η απουσία συνεκτικής στρατηγικής⁴⁶ και οι περιορισμένες κρατικές παρεμβάσεις δημιούργησαν σοβαρές προκλήσεις, που συνεχίζουν να απασχολούν την Ελλάδα μέχρι σήμερα. Η άναρχη δόμηση και η απώλεια της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελούν παρακαταθήκες αυτής της περιόδου, οι οποίες έθεσαν τις βάσεις για τη μετέπειτα ανάπτυξη της ελληνικής αστικής πολιτικής. *«Τελικά η μεταπολεμική πολεοδομία, όπου εφαρμόστηκε, άνηκε αποκλειστικά στη σφαίρα του πολιτικού παιχνιδιού, υπακούοντας σε κριτήρια εξωεπιστημονικά.»*⁴⁷

2.2.2. Ο ρόλος της αστικοποίησης

Η αστικοποίηση αποτέλεσε μία από τις κυριότερες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές της μεταπολεμικής περιόδου στην Ελλάδα. Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, η μαζική μετακίνηση πληθυσμών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις οδήγησε σε ραγδαία αύξηση του αστικού πληθυσμού. Οι μετακινήσεις οφείλονταν σε σειρά παραγόντων, που σχετίζονταν αρχικά με την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και περισσότερων ευκαιριών εργασίας, καθώς οι αγροτικές περιοχές αντιμετώπιζαν οικονομική στασιμότητα, ανισότητα και έλλειψη υποδομών⁴⁸. Επιπλέον, σε αυτό συνέβαλαν ψυχολογικά τραύματα της

⁴⁶ Στο ίδιο, σελ.320

⁴⁷ Δημήτρης Φιλιππίδης, *ό.π.*, σελ.268

⁴⁸ Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)»,

προηγούμενης περιόδου αλλά και η γενικότερη πολιτική ασφυξία⁴⁹, ως κοινωνική συνθήκη που αναπτύχθηκε κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, με τους αποκλεισμούς που αυτή επέφερε σε μερίδα του πληθυσμού.

Το κύμα εσωτερικής μετανάστευσης από την υπαίθρο προς τις πόλεις αύξησε δραματικά τον πληθυσμό τους, με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη να αποτελούν τους κυριότερους πόλους έλξης. Επιπλέον, ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική⁵⁰ και η συγκέντρωση μεταποιητικών κυρίως μονάδων κοντά στα αστικά κέντρα, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του φαινομένου. Η Αθήνα, που συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη βιομηχανική δραστηριότητα της χώρας, προσέλκυσε τον κύριο όγκο του μετακινούμενου πληθυσμού, οι οποίοι αναζητούσαν δουλειά στα εργοστάσια και στις νέες επιχειρήσεις που αναπτύσσονταν. Το φαινόμενο ωστόσο είχε ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις, καθώς η εγκατάλειψη της υπαίθρου οδήγησε στη σταδιακή περιθωριοποίηση των αγροτικών περιοχών, ενώ η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις δημιούργησε νέες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες.

Οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί αύξησης του αστικού πληθυσμού στην Ελλάδα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο παρουσιάζουν την ένταση του φαινομένου, καθώς το ποσοστό του αστικού επί του συνολικού πληθυσμού της χώρας από το 32,8% το 1940, φτάνει στο 43,3% το 1961⁵¹, όταν ήδη ο πληθυσμός της πρωτεύουσας αντιπροσώπευε περισσότερο από το μισό του συνολικού αστικού πληθυσμού της χώρας⁵². Αυτή η δημογραφική έκρηξη δημιούργησε τεράστιες πιέσεις στο αστικό περιβάλλον, απαιτώντας την άμεση επέκταση των πόλεων για την κατασκευή νέων κατοικιών και τη στέγαση του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού τους. Τα

4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993, σελ.599

⁴⁹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019, σελ.338

⁵⁰ « Η μετατροπή της Ελλάδας σε βιομηχανική χώρα δεν πραγματοποιείται κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης - όπως ξέρουμε δε, ούτε και αργότερα - παρά τις πολιτικές κινήτρων που με επιμονή εφαρμόζουν όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις.» Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, *ό.π.*, σελ.29

⁵¹ Ποσοστό αστικού επί του συνολικού πληθυσμού, δηλαδή κάτοικοι πόλεων με πληθυσμό μεγαλύτερο των 10.000 κατοίκων.

⁵² Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, *ό.π.*, σελ.605

προάστια, που άλλοτε ήταν περιοχές χαμηλής πυκνότητας, εξελίχθηκαν σε περιοχές κατοικίας, συχνά χωρίς επαρκή πολεοδομικό σχεδιασμό⁵³. Στο πλαίσιο της ραγδαίας οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης που συντελέστηκε, η οικοδομική δραστηριότητα, και ειδικότερα η κατασκευή κατοικιών, «προσέλκυσε το μεγαλύτερο ποσοστό επενδύσεων»⁵⁴, με την Ελλάδα να σημειώνει εντυπωσιακή «οικοδομική έκρηξη» κατά τα έτη που ακολούθησαν.

Η αστικοποίηση συνδέθηκε επίσης στενά με τη διαδικασία της αντιπαροχής⁵⁵, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως βασικό εργαλείο για τη στέγαση των νέων κατοίκων των πόλεων, με τις πολυκατοικίες που κατασκευάστηκαν στις αστικές περιοχές, κυρίως στην Αθήνα, να αποτελούν την κύρια μορφή κατοικίας για τον πληθυσμό που μετακόμιζε από την ύπαιθρο. Η έλλειψη οργανωμένου πολεοδομικού σχεδιασμού, ωστόσο, είχε ως αποτέλεσμα την κατά περιπτώσεις εμφάνιση άναρχης δόμησης και την ανεπαρκή προσαρμογή και δημιουργία υποδομών στις νέες συνοικίες⁵⁶. Οι νεοσύστατες συνοικίες, στις παρυφές των πόλεων, συχνά αναπτύχθηκαν χωρίς ή με τις ελάχιστες βασικές υποδομές, όπως δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτρισμού, επιβαρύνοντας την ποιότητα ζωής των κατοίκων.

Η ταχεία αστική επέκταση, με τον τρόπο που συντελέστηκε, είχε σοβαρές επιπτώσεις στην αρχιτεκτονική και την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, καθώς πολλές παραδοσιακές συνοικίες και ιστορικά κτίρια κατεδαφίστηκαν, χωρίς μέριμνα για την ιστορική τους αξία, για να δώσουν τη θέση τους σε σύγχρονες κατασκευές, συχνά χαμηλότερης αισθητικής ποιότητας.

⁵³ Άγγελος Σιόλας, Δήμητρα Στάμου, Η οικιστική εξέλιξη της Αθήνας και ο τρόπος παραγωγής του δομημένου χώρου, στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», Βόλος 2000, σελ.243

⁵⁴ Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, ό.π, σελ.605

⁵⁵ Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, ό.π, σελ.33

⁵⁶ Δημήτρης Καρύδης, ό.π, σελ.320

2.2.3. Η έκρηξη της οικοδομής

Κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, η Ελλάδα γνώρισε πρωτοφανή έκρηξη οικοδομικής δραστηριότητας, η οποία επηρέασε την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική αναδιοργάνωση της χώρας. Το φαινόμενο, άμεσα συνδεδεμένο με τις αυξημένες στεγαστικές ανάγκες που προέκυψαν τόσο από τις καταστροφές της προηγούμενης δεκαετίας, όσο και από τη ραγδαία αστικοποίηση, συνέβαλε στην ανάδειξη του συστήματος της πολυκατοικίας, ως την κυρίαρχη μορφή κατοίκησης στο αστικό τοπίο της Ελλάδας. Χάρη σε νέες παραχωρήσεις υψών και συντελεστών δόμησης από το κράτος⁵⁷, η πολυκατοικία επικράτησε και εξαπλώθηκε σε όλη την Αθήνα, καθώς αποτελούσε ένα οικονομικά βιώσιμο μοντέλο, με τη δυνατότητα μαζικής παραγωγής μονάδων κατοίκησης, επιτρέποντας τη στέγαση μεγάλου αριθμού κατοίκων, στους περιορισμένους χώρους γης των αστικών κέντρων.

Κεντρικός μηχανισμός που ενίσχυσε την ανάπτυξη των πολυκατοικιών ήταν η εισαγωγή του συστήματος της αντιπαροχής, το οποίο επέτρεψε σε πολλούς ιδιοκτήτες γης, την ανταλλαγή των οικοπέδων τους με διαμερίσματα, σε πολυκατοικίες που κατασκευάζονταν συχνά από εργολάβους στις ίδιες εκτάσεις. Η λειτουργία της αντιπαροχής στηρίχθηκε σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που την ανέδειξαν σε βασικό μηχανισμό ανοικοδόμησης, όπως η φτηνή ή δωρεάν γη, η θεσμοθέτηση υψηλών συντελεστών δόμησης, η απουσία καθορισμένων χρήσεων γης και η γενικότερη έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού⁵⁸, στοιχεία που οδήγησαν σε άναρχη αστική ανάπτυξη και περιορισμό της ποιότητας ζωής στις πόλεις. Το σύστημα της αντιπαροχής επέτρεπε την γιγάντωση της οικοδομικής δραστηριότητας χωρίς την ουσιαστική οικονομική συμμετοχή του κράτους.⁵⁹ Επιπλέον, διευκόλυνε τη γρήγορη ανέγερση, λειτουργώντας ως εργαλείο ταχείας ανασυγκρότησης των αστικών περιοχών, προωθώντας τη δόμηση πολυκατοικιών σε κεντρικά τμήματα της Αθήνας

⁵⁷ Δημήτρης Φιλίππιδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ.266

⁵⁸ Άγγελος Σιόλας, Δήμητρα Στάμου, *ό.π.*, σελ.244

⁵⁹ Γεώργιος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη - Πολεοδομία - Μεταφορές*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2000, σελ.157

και της Θεσσαλονίκης, αλλά κυρίως στις περιφέρειες τους, όπου συγκεντρωνόταν ο μεγαλύτερος αριθμός νέων κατοίκων.

Πιο συγκεκριμένα για την Αθήνα, η εξέλιξη του αστικού της χώρου καθορίστηκε από δύο κυρίαρχες διεργασίες που αντικατοπτρίζουν τις δομικές αδυναμίες της πολεοδομικής πολιτικής της εποχής⁶⁰. Πρώτον, η αυθαίρετη καταπάτηση και κατάτμηση περιαστικών εκτάσεων αποτέλεσε βασικό μηχανισμό της αστικής ανάπτυξης. *«Οικισμοί αυθαιρέτων σχηματίστηκαν οπουδήποτε παρουσιάστηκε έλλειψη στέγης, σε βιομηχανικές περιοχές ή κωμοπόλεις.»*⁶¹ Οι εκτάσεις, συχνά νομιμοποιημένες εκ των υστέρων μέσα από συνοπτικές διαδικασίες, αξιοποιήθηκαν κυρίως μέσω της αντιπαροχής και της αυτοστέγασης, συμβάλλοντας στην ταχεία αλλά άναρχη επέκταση της πόλης. Δεύτερον, η απουσία καθορισμού χρήσεων γης και κρατικού ελέγχου στις τάσεις κατάτμησης της γης, σε συνδυασμό με την έλλειψη σοβαρού πολεοδομικού σχεδιασμού, ενίσχυσαν την αυθαίρετη δόμηση και δημιούργησαν ένα αστικό περιβάλλον με έντονες ανισότητες και ελλείψεις σε υποδομές και κοινόχρηστους χώρους. Οι δύο αυτές διεργασίες αντικατοπτρίζουν τις αντιφάσεις της αστικής ανάπτυξης της εποχής, με σημαντικές συνέπειες για τη μορφή και τη λειτουργία της πόλης.

*«Η πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας μετά τον πόλεμο ακολούθησε μία συγκεκριμένη πορεία, στην οποία διακινούνται ιδιωτικά κυρίως μικροκεφάλαια στην οικοδομή, χωρίς καμιά σοβαρή κρατική επέμβαση τόσο στην κατοικία όσο και στις μεταφορές και την υποδομή γενικότερα»*⁶². Έτσι, το νέο σύστημα κατοίκησης που αναπτύχθηκε, αν και εξασφάλιζε την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών, είχε σημαντικό αντίκτυπο στην κοινωνική και πολεοδομική φυσιογνωμία της πόλης, καθώς η μαζική κατασκευή πολυκατοικιών άλλαξε τη μορφή της γειτονιάς, μετατρέποντας τις μικρές κοινότητες με μονοκατοικίες, σε ανώνυμες, πυκνοκατοικημένες περιοχές. Επιπλέον, η παραγωγή πολυκατοικιών σε μεγάλο αριθμό, οδήγησε στη δημιουργία ενός επαναλαμβανόμενου αρχιτεκτονικού προτύπου, χωρίς ιδιαίτερη μέριμνα για τη μορφολογία, την αισθητική και την

⁶⁰ Αγγελος Σιόλας, Δήμητρα Στάμου, *ό.π.*, σελ.243

⁶¹ Δημήτρης Φιλιππίδης, *ό.π.*, σελ.315

⁶² Γεώργιος Σαρηγιάννης, *ό.π.*, σελ.171

ενσωμάτωση των νέων κτισμάτων στο αστικό τοπίο και ιστό, ιδιαίτερα των περιοχών του κέντρου με ιστορικό χαρακτήρα.

Επιπλέον, καθώς ο χώρος στους ιστορικούς πυρήνες ήταν περιορισμένος, παραδοσιακές γειτονιές του κέντρου και πολλά ιστορικά κτίρια κατεδαφίστηκαν, με στόχο τη δημιουργία νέων κατασκευών πολυκατοικιών στη θέση τους. Η κατεδάφιση των ιστορικών κτιρίων δεν επηρεάζει, ούτε αφορά μόνο στην αρχιτεκτονική ή πολεοδομική διάσταση της πόλης, αλλά συνδέεται άρρηκτα με ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα, ενώ δημιουργήσε προβλήματα που σχετίζονται γενικότερα με τη μορφή και τη βιωσιμότητα των ιστορικών αστικών κέντρων.

Η εκρηκτική ανάπτυξη και άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας της περιόδου, με την ταχύτητα με την οποία συντελέστηκε, είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες. Η αυθαίρετη και συχνά ανεξέλεγκτη επέκταση των πολυκατοικιών δημιούργησε σοβαρά πολεοδομικά προβλήματα, όπως η έλλειψη ελεύθερων χώρων και κοινωφελών υποδομών στις νέες περιοχές, ενώ ενέτεινε περαιτέρω τις κοινωνικές ανισότητες. Η προτεραιότητα που δόθηκε στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών, άφησε πολλές συνοικίες χωρίς επαρκή πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες και υποδομές, όπως εκπαιδευτικά ιδρύματα, νοσοκομεία, και χώρους πρασίνου, επηρεάζοντας τη συνολική ποιότητα ζωής στις πόλεις. Η απουσία ελεύθερων χώρων και η έλλειψη υποδομών υποβάθμισαν τις συνθήκες διαβίωσης σε πολλές γειτονιές.

Εντούτοις, η πρωτοφανής έκρηξη της οικοδομικής δραστηριότητας της περιόδου καθόρισε τη φυσιογνωμία του αστικού τοπίου της σύγχρονης Ελλάδας, διαμορφώνοντας ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό την εικόνα των ελληνικών πόλεων, οι οποίες συνεχίζουν μέχρι σήμερα να φέρουν τα χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου. Η πολυκατοικία έγινε σύμβολο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης της Ελλάδας και της προσπάθειας εκσυγχρονισμού της χώρας, ενώ παραμένει μέχρι και σήμερα, η κυρίαρχη μορφή κατοίκησης στις ελληνικές πόλεις, παρότι οι κοινωνικές και πολεοδομικές της συνέπειες συνεχίζουν να απασχολούν την έρευνα και τις πολιτικές αστικής ανάπτυξης.

3. ΕΜΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΕΙΣ ΚΤΙΡΙΩΝ

3.1. Γενικά στοιχεία - κριτήρια επιλογής

Οι συστηματικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων που συντελέστηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο, στο πλαίσιο της αστικοποίησης και της ραγδαίας επέκτασης των πόλεων, αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι της διαδικασίας ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού τους, απασχολώντας έντονα την αρχιτεκτονική και πολεοδομική πολιτική της περιόδου, αλλά και μεταγενέστερα. Η κατεδάφιση αποτελεί πολεοδομική και κοινωνική παρέμβαση με σύνθετες και πολυεπίπεδες συνέπειες, ειδικά όταν αφορά σε ιστορικά κτίσματα, που διακρίνονται για τη σημαντική ιστορική, αρχιτεκτονική, πολιτιστική και συμβολική τους αξία, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας μιας πόλης. Η κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων εγείρει ζητήματα που σχετίζονται με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και την αστική ανάπτυξη, προκαλώντας συχνά κοινωνικές αντιδράσεις.

Οι κατεδαφίσεις υπαγορεύονται από ποικίλες παραμέτρους (πολεοδομικές, οικονομικές, νομικές και κοινωνικοπολιτικές), που συνθέτουν το πλαίσιο των σχετικών αποφάσεων. Οι πολεοδομικές πιέσεις αποτελούν έναν από τους βασικούς λόγους κατεδάφισης, καθώς οι πόλεις εξελίσσονται και προκύπτει η ανάγκη για αναδιάρθρωση του αστικού ιστού. Σε πολλές περιπτώσεις, οι κατεδαφίσεις στοχεύουν στη δημιουργία χώρου για νέες κατασκευές ή για τη δημιουργία σύγχρονων υποδομών, που ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της εποχής. Παράλληλα, οικονομικοί παράγοντες διαδραματίζουν συχνά κρίσιμο ρόλο, καθώς αφενός μεν το κόστος συντήρησης παλαιών κτιρίων συχνά θεωρείται μη βιώσιμο, αφετέρου η κατεδάφιση και η μετέπειτα ανοικοδόμηση αυξάνουν την οικονομική απόδοση της γης, ειδικά σε περιοχές υψηλής ζήτησης, όπως τα αστικά κέντρα.

Το νομικό πλαίσιο επηρεάζει επίσης καθοριστικά την εξέλιξη του φαινομένου, καθώς η ύπαρξη ή η απουσία αντίστοιχα νομοθεσίας για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς καθορίζει, αν και πώς μπορούν να κατεδαφιστούν κτίρια ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ευκολίες που παρέχει η νομοθεσία για την κατεδάφιση, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα που διευκολύνει τη διαδικασία. Επιπλέον, οι πιέσεις από επιμέρους κοινωνικά σύνολα, από ιδιωτικά συμφέροντα ή από την κοινότητα, συχνά επηρεάζουν την κατεύθυνση

των σχετικών αποφάσεων, προκαλώντας αντιδράσεις και συζητήσεις γύρω από τη σημασία και την αξία των συγκεκριμένων κτισμάτων.

Η συνύπαρξη των παραπάνω παραγόντων καθιστά την κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων ένα πολύπλοκο, πολυδιάστατο ζήτημα, ενώ καταδεικνύει την εύθραυστη ισορροπία μεταξύ της ανάγκης για πρόοδο και της διατήρησης της πολιτιστικής και ιστορικής ταυτότητας ενός τόπου.

3.2. Εμβληματικές Κατεδαφίσεις Κτιρίων στην Ελλάδα

Οι συστηματικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων που συντελέστηκαν στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες μετά τον πόλεμο, συνδέονται άμεσα με την ανάγκη ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού των ελληνικών πόλεων, καθώς απαιτούνταν νέες υποδομές και οικιστικές λύσεις, για την κάλυψη του ταχέως αυξανόμενου αστικού πληθυσμού. Ως αποτέλεσμα, πολλά ιστορικά κτίρια, κυρίως νεοκλασικά, θεωρήθηκαν παρωχημένα και μη λειτουργικά για τις ανάγκες της εποχής, και όντας συχνά σε κακή κατάσταση διατήρησης, κατεδαφίστηκαν, για να δώσουν τη θέση τους σε νεότερες κατασκευές, συχνά κατώτερης αισθητικής ποιότητας.

«Όπως ήταν φυσικό, η ιλιγγιώδης ανοικοδόμηση του κέντρου της πόλης σήμαινε και την καταδίκη ενός μοναδικού νεοκλασικού συνόλου. Είναι ανυπολόγιστες οι ζημιές που προκλήθηκαν από τις κατεδαφίσεις κτισμάτων του 19^{ου} αιώνα, πολλά από τα οποία ήταν αξιόλογα μνημεία.»⁶³

Η στρατηγική των κατεδαφίσεων βασίστηκε κυρίως στην οικονομική εκμετάλλευση των αστικών πυρήνων των πόλεων, με την κεντρική κυβέρνηση να παρακολουθεί, ή και συχνά να προωθεί την εξέλιξη του φαινομένου, ως μέσο ανανέωσης του αστικού ιστού. Το σύστημα της αντιπαροχής⁶⁴, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αντικατάσταση των παλαιών, χαμηλής δόμησης, λίθινων κτιρίων, με

⁶³ Δημήτρης Φιλίππιδης, *ό.π.*, σελ.268

⁶⁴ Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, *Η μεταπολεμική Ελληνική πόλη μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας, στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974»*, Βόλος 2000, σελ.33

πολυκατοικίες, οι οποίες κάλυπταν μαζικότερα τις ανάγκες στέγασης και τις λοιπές λειτουργικές ανάγκες του πληθυσμού. Οι εργολάβοι και οι ιδιοκτήτες γης εκμεταλλεύτηκαν τη θεσμοθετημένη διαδικασία της αντιπαροχής, για την κατασκευή νέων συγκροτημάτων πολυκατοικιών, γεγονός που παρότι εξυπηρέτησε τις ανάγκες στέγασης και προσέφερε σημαντική οικονομική ανάπτυξη, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην αλλοίωση της αρχιτεκτονικής ταυτότητας των ελληνικών πόλεων⁶⁵.

«Τα γκρεμίσματα από τον πόλεμο και μετά ήταν τόσο συχνά, που δεν προφταίνεις όχι να τα σχεδιάσεις πριν εξαφανιστούν, αλλά ούτε καν να τα φωτογραφίσεις.»⁶⁶

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 έως και τη δεκαετία του 1970, οι κατεδαφίσεις ήταν σχεδόν ανεξέλεγκτες, καθώς η αστικοποίηση και η βιομηχανική ανάπτυξη αποτελούσαν προτεραιότητα για την ελληνική κυβέρνηση. Στόχος ήταν η ταχεία επέκταση των πόλεων, με επίκεντρο την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ώστε να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της βιομηχανικής δραστηριότητας και του αυξανόμενου πληθυσμού. Οι κεντρικές περιοχές, όπως το εμπορικό τρίγωνο της Αθήνας, αναμορφώθηκαν ριζικά μέσα σε λίγες δεκαετίες, με πολλά ιστορικά κτίρια να θυσιάζονται για να κατασκευαστούν πολύωροφα στη θέση τους.

Η έλλειψη σαφών νομοθετικών εργαλείων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την κατεδάφιση πολλών ιστορικών κτιρίων, καθώς μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, η προστασία των ιστορικών κτιρίων και η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στην Ελλάδα, ήταν περιορισμένη. Τα κτίρια δεν ήταν καταγεγραμμένα, ούτε προστατεύονταν εκτενώς νομοθετικά, γεγονός που άφησε μεγάλο μέρος τους ευάλωτο προς αποχαρκτηρισμό και στη συνέχεια κατεδάφιση για λόγους αστικής ανάπτυξης.

Πιο συγκεκριμένα, η προστασία των οικοδομημάτων εφαρμοζόταν σύμφωνα με τις διατάξεις κυρίως του Ν. 5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων» και του Ν. 1469/1950

⁶⁵ Δημήτρης Καρύδης, *Ανάγνωση πολεοδομίας. Η κοινωνική σημασία των χωρικών μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα 1996, σελ.320

⁶⁶ Αφήγηση του Γιάννη Τσαρούχη, στο ντοκιμαντέρ του Νίκου Γραμματικόπουλου “ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΘΗΝΑΙ ... Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ”. <https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/video.aspx> (τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

«Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης». Αναλυτικότερα:

Ο νόμος Ν.5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων»⁶⁷ θεσπίστηκε για την προστασία των αρχαιοτήτων, καλύπτοντας και τα νεότερα μνημεία και κτίρια με αρχιτεκτονική, ιστορική ή πολιτιστική αξία. Εισηγάγε διατάξεις για τον χαρακτηρισμό κτιρίων ως διατηρητέων και για την προστασία τους από κατεδαφίσεις ή επεμβάσεις που αλλοιώνουν τον χαρακτήρα τους. Ο Ν. 5351/1932 καθόριζε τη διαδικασία μέσω της οποίας οι ιδιοκτήτες μπορούσαν να αιτηθούν την εξαίρεση από το καθεστώς προστασίας, ενώ η τελική απόφαση λαμβανόταν από τον αρμόδιο υπουργό, μετά από σχετική γνωμοδότηση αρμόδιων οργάνων.

Ο Ν.1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης»⁶⁸ ήταν πιο εξειδικευμένος και αφορούσε την προστασία συγκεκριμένων κτιρίων και έργων τέχνης που χαρακτηρίζονταν ως μνημεία. Επικεντρωνόταν στη διατήρηση κτιρίων που κρίνονταν σημαντικά για την αρχιτεκτονική ή πολιτιστική τους αξία και προέβλεπε ειδικές κρατικές διαδικασίες για τη συντήρησή τους. Ωστόσο, παρείχε και τη δυνατότητα αποχαρακτηρισμού, εφόσον αποδεικνυόταν ότι το κτίριο δεν πληρούσε πλέον τα κριτήρια διατήρησης λόγω κακής κατάστασης ή οικονομικής ασύμφορης συντήρησης. Οι αποφάσεις αποχαρακτηρισμού λαμβάνονταν από τον Υπουργό Πολιτισμού, μετά από γνωμοδότηση του Κεντρικού Συμβουλίου Νεότερων Μνημείων.

Οι δύο αυτοί νόμοι αποτέλεσαν τη νομική βάση τόσο για την προστασία όσο και για την απομάκρυνση της προστασίας των διατηρητέων κτιρίων. Οι αποχαρακτηρισμοί ήταν ιδιαίτερα συχνοί κατά τη μεταπολεμική περίοδο, καθώς οι πιέσεις για αστική ανάπτυξη, σε συνδυασμό με τις αδυναμίες του θεσμικού πλαισίου, άφησαν πολλά ιστορικά κτίρια χωρίς επαρκή προστασία. Αν και οι νόμοι εισηγάγαν

⁶⁷ http://elib.aade.gr/elib/DesktopModules/PdfViewer/web/viewer.html?file=/elib/DesktopModules/ViewModule/Documents/gr-act-1932-5351-5351_1932.pdf

(τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

⁶⁸ https://www.culture.gov.gr/el/ministry/SitePages/archeol_law.aspx?iID=197

(τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

σημαντικές έννοιες για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, συχνά εφαρμόστηκαν με τρόπο που εξυπηρετούσε περισσότερο τις ανάγκες της εποχής για αστική ανανέωση. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι ο αποχαρκτηρισμός ενός κτιρίου δεν συνεπάγεται αυτόματα την κατεδάφισή του. Ωστόσο, αφαιρεί τους περιορισμούς που επιβάλλονται από το καθεστώς του διατηρητέου, επιτρέποντας ενδεχομένως την τροποποίηση ή την κατεδάφισή του, ανάλογα με τις προθέσεις του ιδιοκτήτη και τις πολεοδομικές ρυθμίσεις της περιοχής. Ειδικά στην περίπτωση των νεοκλασικών κτιρίων της Αθήνας, τα οποία αποτελούσαν χαρακτηριστικά δείγματα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης, ο αποχαρκτηρισμός και στη συνέχεια η κατεδάφισή τους, συνέβαλαν στην αλλοίωση της αστικής ταυτότητας πολλών περιοχών της.

« ... Δεν εγκρίνουμε ως έργο τέχνης, που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 1469/1950 το κτίριο στην οδό ... ιδιοκτησίας ..., γιατί αν και παρουσιάζει αρχιτεκτονικό και μορφολογικό ενδιαφέρον, βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης και η επισκευή του και συντήρηση θα απαιτήσει σημαντικές δαπάνες...

*...Έχοντας υπόψη τις διατάξεις του άρθρου 52 (Ν. 5351/1932) περί αρχαιοτήτων, του νόμου περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης, τρίτον την υπουργική απόφαση με την οποία χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης το κτίριο στην οδό ..., ιδιοκτησίας ..., το υπόμνημα των ιδιοκτητών του για αποχαρκτηρισμό του παραπάνω κτιρίου, πέμπτον την γνωμοδότηση του κεντρικού συμβουλίου νεότερων μνημείων, αποφασίζουμε: ανακαλούμε την παραπάνω απόφαση με την οποία χαρακτηρίστηκε το κτίριο έργο τέχνης που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία... »*⁶⁹

Η κατάσταση ωστόσο από τα μέσα της δεκαετίας του '70 άλλαξε, καθώς σταδιακά αυξήθηκε η συνειδητοποίηση της σημασίας της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ανάγκης για τη διατήρηση των ιστορικών κτιρίων,

⁶⁹ Αφήγηση του Γιάννη Τσαρούχη, στο ντοκιμαντέρ του Νίκου Γραμματικόπουλου “ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΘΗΝΑΙ ... Η ΠΙΝ ΠΟΛΙΣ”. <https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/video.aspx> (τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

ως αναπόσπαστο κομμάτι του αστικού ιστού. Οι ολοένα και αυξανόμενες διαμαρτυρίες από την κοινωνία των πολιτών και τον κλάδο των αρχιτεκτόνων, καθώς και η εξέλιξη της συζήτησης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς σε διεθνές επίπεδο, οδήγησαν σταδιακά σε αλλαγές στη στρατηγική περί των κατεδαφίσεων.

Η πιθανότατα σημαντικότερη εξ' αυτών πραγματοποιήθηκε το 1975, όταν, με την αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος, εισήχθη για πρώτη φορά η συνταγματική προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Συγκεκριμένα, το Άρθρο 24 του Συντάγματος του 1975⁷⁰ εισήγαγε για πρώτη φορά ρητά την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ως συνταγματική υποχρέωση. Η διάταξη προβλέπει αρχικά πως το κράτος έχει υποχρέωση να προστατεύει τα πολιτιστικά αγαθά, τα μνημεία και τα κτίρια ιστορικής, καλλιτεχνικής και αρχιτεκτονικής αξίας. Επιπλέον η προστασία αυτή εντάχθηκε σε ευρύτερο πλαίσιο, μαζί με τη μέριμνα για τη διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος. Η εισαγωγή του άρθρου 24 ενίσχυσε τη θεσμική βάση για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην Ελλάδα. Ειδικότερα, αποτέλεσε το νομικό υπόβαθρο για τη θέσπιση μεταγενέστερων νομοθεσιών και πολιτικών που προστάτευαν τα ιστορικά κτίρια και μνημεία, από φαινόμενα όπως οι κατεδαφίσεις και οι αποχαρκτηρισμοί, ανοίγοντας το δρόμο για τη θεσμοθέτηση κανόνων που θα περιόριζαν το φαινόμενο.

Παρόλο που η πρακτική των κατεδαφίσεων συνεχίστηκε σε μικρότερο βαθμό στις επόμενες δεκαετίες, ειδικά σε περιπτώσεις υποβαθμισμένων περιοχών ή κτιρίων που δεν πληρούσαν τους σύγχρονους πολεοδομικούς και λειτουργικούς κανόνες, από την πλευρά της οργανωμένης πολιτείας υιοθέτησαν στρατηγικές που ενθάρρυναν τη διατήρηση και την αποκατάσταση των ιστορικών κτιρίων. Έτσι για παράδειγμα έως και το τέλος της δεκαετίας του 1980, ορισμένες από τις πιο εμβληματικές περιοχές της Αθήνας, όπως η Πλάκα⁷¹, εντάχθηκαν σε προγράμματα προστασίας και αποκατάστασης.

⁷⁰ <https://www.hellenicparliament.gr/vouli-ton-ellinon/to-politevma/syntagma/article-24/> (τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

⁷¹ ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΠΛΑΚΑΣ (1978-1981) στο:

Συνολικά, η αλλαγή στη στρατηγική περί κατεδαφίσεων, αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες μετατοπίσεις στις πολεοδομικές και πολιτιστικές πολιτικές στην Ελλάδα, οι οποίες επηρεάστηκαν έντονα από τη διεθνή πίεση για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Παρόλα αυτά, οι κατεδαφίσεις των προηγούμενων δεκαετιών άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στον αστικό ιστό της Αθήνας και άλλων ελληνικών πόλεων, οδηγώντας σε απώλεια μεγάλου μέρους της αρχιτεκτονικής και ιστορικής μας ταυτότητας.

3.3. Κατεδαφίσεις Κτιρίων στην Αθήνα - Μελέτες περίπτωσης

Η διαδικασία κατεδάφισης ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα ακολούθησε εξελικτική πορεία, η οποία καθορίστηκε από τις πιέσεις για αστική ανάπτυξη και οικονομική εκμετάλλευση των οικοπέδων. Στην παρούσα ενότητα θα εξεταστούν συγκεκριμένες περιπτώσεις κτιρίων που κατεδαφίστηκαν στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας. Τα παρακάτω παραδείγματα περιλαμβάνουν κτίρια με ξεχωριστή ιστορική και αρχιτεκτονική σημασία, επικεντρωμένα κυρίως στην αθηναϊκή νεοκλασική αρχιτεκτονική. Επιπλέον, συμπεριλαμβάνονται κτίσματα διαφορετικών αρχιτεκτονικών ρυθμών, αναδεικνύοντας την ποικιλομορφία που χαρακτήριζε το αστικό τοπίο της Αθήνας στα μέσα του 20ού αιώνα, προτού η περίοδος της ανοικοδόμησης μετασχηματίσει τη μορφή της πόλης.

Μέσα από τη μελέτη των επιλεγμένων κτιρίων, εξετάζονται οι επιπτώσεις της κατεδάφισης στην αρχιτεκτονική ταυτότητα της πόλης και αναδεικνύεται η σημασία της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η επιλογή των κτιρίων έγινε με βάση τόσο τη διαθεσιμότητα των τεκμηρίων, όσο και την ιστορική και αρχιτεκτονική σημασία των παραδειγμάτων για την πόλη της Αθήνας, καθώς και τον συμβολικό τους ρόλο στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης και μεταμόρφωσής της κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τα 12 κτίρια που επιλέχθηκαν αντιπροσωπεύουν μια ποικιλία

Διονύσης Ζήβας, *ΠΛΑΚΑ 1973-2003 (δίτομο). Το χρονικό της επέμβασης για την προστασία της παλαιάς πόλεως Αθηνών*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2006, Μέρος Γ΄

αρχιτεκτονικών στυλ, αποτελώντας χαρακτηριστικά παραδείγματα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Αθήνας, που χάθηκε.

Η δομή της ενότητας ακολουθεί συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση, που στοχεύει στην παρουσίαση των κτιρίων με χρονολογική σειρά κατεδάφισης. Για κάθε κτίριο θα αναλυθεί η ιστορική του σημασία, η αρχιτεκτονική του αξία, καθώς και οι λόγοι που οδήγησαν στην κατεδάφισή του (στις περιπτώσεις που μπόρεσαν να εξευρεθούν). Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διαδικασία της κατεδάφισης στο πλαίσιο των ευρύτερων πολεοδομικών αλλαγών και της οικονομικής ανάπτυξης της Αθήνας.

Σκοπός της ενότητας είναι να αναδείξει την αρχιτεκτονική κληρονομιά που χάθηκε λόγω της αλόγιστης οικοδομικής δραστηριότητας, καθώς και να υπογραμμίσει τις συνέπειες της απώλειας αυτής στην πολιτιστική και ιστορική ταυτότητα της πόλης. Ακολουθούν τα 12 εμβληματικά κτίρια που κατεδαφίστηκαν, κάθε ένα από τα οποία φέρει τη δική του ιστορική και αρχιτεκτονική αξία, καθιστώντας την απώλειά τους σημαντική για τη γενικότερη φυσιογνωμία της πόλης των Αθηνών.

1. Θέατρο Ολύμπια (Κατεδαφίστηκε το 1954)
2. Μέγαρο Σαριπόλου (Κατεδαφίστηκε το 1956)
3. Μέγαρο Νεγρεπόντη (Κατεδαφίστηκε το 1956)
4. Μέγαρο κοντέσας Τζένης Θεοτόκη (Κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1956 ή 1960)
5. Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια (παλιό) (Κατεδαφίστηκε το 1958)
6. Μέγαρο Παύλου Καλλιγά (Κατεδαφίστηκε το 1959)
7. Μέγαρο Πεσμαζόγλου (Κατεδαφίστηκε μερικώς πιθανότατα το 1962)
8. Μέγαρο Ιωάννη Βούρου (Κατεδαφίστηκε το 1963)
9. Βίλα Μαργαρίτα (Κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1969 ή 1970)
10. Οικία Τσοποτού (ή Τετενέ) (Κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1970 ή 1974)
11. Μέγαρο Παπούδωφ (ή Μέγαρον Αθανασούλη) (Κατεδαφίστηκε το 1971)
12. Ξενοδοχείο Ακταίον (Κατεδαφίστηκε σταδιακά την περίοδο που εξετάζουμε)

3.3.1. Θέατρο Ολύμπια (Εθνική Λυρική Σκηνή)

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Ακαδημίας 59)

Χρονολογία κατασκευής: 1915

Αρχιτέκτονας: Σταύρος Χρηστίδης

Χρονολογία κατεδάφισης: 1954

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Θέατρο Ολύμπια νέο, (μετονομάστηκε σε Ολύμπια Δημοτικό Μουσικό Θέατρο «Μαρία Κάλλας»)

Το πρώτο Θέατρο Ολύμπια κατασκευάστηκε κατά την περίοδο 1915-1916 στην οδό Ακαδημίας 59 στην Αθήνα, αποτελώντας ένα από τα σημαντικότερα δείγματα εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής δραστηριότητας της εποχής. Σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Σταύρο Χρηστίδη και διέθετε αίθουσα γαλλικού τύπου με ημικυκλική πλατεία, φαρδύ μπαλκόνι και 24 θεωρεία, και μεταλλική στέγη για να μπορεί να λειτουργεί το καλοκαίρι ως θερινό⁷². Για περίπου 40 χρόνια το κτίριο συγκαταλεγόταν στους βασικούς χώρους πολιτισμού της Αθήνας. Το 1944 αποτέλεσε και την πρώτη έδρα της Εθνικής Λυρικής Σκηνής⁷³, η οποία παρουσίασε εκεί τις πρώτες παραστάσεις της ως ανεξάρτητος οργανισμός όπερας.

Η κατεδάφιση του πρώτου Θεάτρου Ολύμπια έγινε το 1954, και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της μεταπολεμικής αστικής αναδιάρθρωσης και ανανέωσης της ελληνικής πρωτεύουσας. Το κτίριο, αν και σημαντικό για την πολιτιστική ζωή της Αθήνας, αντικαταστάθηκε το 1957 από το νέο θέατρο, σχεδιασμένο από τον αρχιτέκτονα Πάνο Τσολάκη, το οποίο ανταποκρινόταν στις λειτουργικές ανάγκες της εποχής. Από το 1958 και για σχεδόν έξι δεκαετίες, το νέο Θέατρο Ολύμπια αποτέλεσε την έδρα της Εθνικής Λυρικής Σκηνής, διατηρώντας την πολιτιστική του λειτουργία μέχρι το 2017, οπότε και ο οργανισμός μεταφέρθηκε στο Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος. Το 2018, το θέατρο μετονομάστηκε σε Ολύμπια Δημοτικό Μουσικό Θέατρο «Μαρία Κάλλας», συνεχίζοντας τη χρήση του ως πολιτιστικός

⁷² Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.332

⁷³ <https://www.nationalopera.gr/els/istoriko>

χώρος. Η διαδοχική ιστορία του Θεάτρου Ολύμπια αντικατοπτρίζει τις προκλήσεις που συνδέονται με τη διατήρηση και τον εκσυγχρονισμό πολιτιστικών υποδομών στην Ελλάδα κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

3.3.2. Μέγαρο Νικολάου Σαριπόλου

Περιοχή: Πατήσια (Πατησίων 23 & Χαλκοκονδύλη)

Χρονολογία κατασκευής: 19ος αιώνας (πιθανότατα το 1865⁷⁴)

Αρχιτέκτονας: Λύσανδρος Κανταντζόγλου (ή ίσως ο Θεόφιλος Χάνσεν⁷⁵)

Χρονολογία κατεδάφισης: 1956

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο πολυκατοικίας

Το αρχοντικό Σαριπόλου αποτελούσε πρώιμο δείγμα αστικής αθηναϊκής οικίας, χτισμένο περίπου το 1870. Διακρινόταν για τη μοναδική αρχιτεκτονική του, καθώς ενσωμάτωνε χαρακτηριστικά νεογοτθικού αρχιτεκτονικού ρυθμού, που ήταν ιδιαίτερα σπάνια στο οικιστικό απόθεμα της Αθήνας. Βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία της οδού Πατησίων και Χαλκοκονδύλη, συνδυάζοντας επιρροές από τις τάσεις της εποχής, που συνταιριάζουν την αθηναϊκή νεοκλασική αισθητική, με τον ευρωπαϊκό νεογοτθικό ρυθμό.

Το αρχοντικό του καθηγητή συνταγματικού δικαίου Νικολάου Σαριπόλου, στην οδό Πατησίων, ξεχωρίζει στην Αθήνα του 19ου αιώνα, γιατί ήταν από τα λίγα δείγματα της νεογοτθικής αρχιτεκτονικής στην πρωτεύουσα⁷⁶. Ποιος αρχιτέκτονας το σχεδίασε δεν είναι γνωστό. Το οικοπέδο αγοράστηκε το 1865 και το γοτθικής επιρροής κτίριο ολοκληρώθηκε πιθανότατα το 1871. Το μέγαρο Σαριπόλου, διώροφο με μαρμάρινα μπαλκόνια, είχε χαρακτηριστικό γοτθικό διάκοσμο στα οξυκόρυφα παράθυρα και στην κυρία είσοδο, ενώ τέσσερις πυργίσκοι και πήλινα αγάλματα

⁷⁴ Παύλος Μυλωνάς, *ό.π.*, σελ.376

⁷⁵ Κατά τον Παύλο Μυλωνά είναι σχεδιασμένο από τον Λύσανδρο Κανταντζόγλου, ενώ ο Μάνος Μπίρης αναφέρει τον Θεόφιλο Χάνσεν.

⁷⁶ Αγγελική Κόκκου, *Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια*, περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/2-7.pdf>

(τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

επέστεφαν την όλη σύνθεση⁷⁷. Η οικία πέρασε στις κόρες του και, το 1908, πωλήθηκε και έφυγε από την ιδιοκτησία της οικογένειας.

Το αρχοντικό Σαριπόλου κατεδαφίστηκε το 1956, ενώ στη θέση του ανεγέρθηκε κτίριο γραφείων. Η κατεδάφιση του, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αδιαφορίας για την αρχιτεκτονική κληρονομιά της Αθήνας κατά την περίοδο της μαζικής ανοικοδόμησης. Η μοναδικότητά του κτίσματος, ως ένα από τα λίγα δείγματα νεογοθτικής αρχιτεκτονικής, το καθιστά σημείο αναφοράς για την κατανόηση της αισθητικής ποικιλομορφίας της πόλης κατά τον 19ο αιώνα.

3.3.3. Μέγαρο Μιλτιάδη Νεγρεπόντη

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Λεωφόρος Αμαλίας 2-4 και Όθωνος)

Χρονολογία κατασκευής: 1870

Αρχιτέκτονας: Ο αρχικός αρχιτέκτονας είναι άγνωστος. Επέκταση: Eugène Troump

Χρονολογία κατεδάφισης: 1956 ή 1959⁷⁸

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο πολυκατοικίας

Στην αρχή της λεωφόρου Αμαλίας, δίπλα στον Βασιλικό Κήπο (μετέπειτα Εθνικό Κήπο), βρισκόταν το εκτεταμένο συγκρότημα του μεγάρου Λουκίας Α. Λουριώτη, μετέπειτα Βαλλιάνου – αργότερα γνωστό ως μέγαρο Νεγρεπόντη⁷⁹ (οικονομολόγου και πολιτικού), ένα από τα ωραιότερα και πολυτελέστερα νεοκλασικά κτίρια της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα. Το αρχικό κτίσμα, που ανεγέρθηκε γύρω στο 1870 από άγνωστο αρχιτέκτονα, αρχικά λειτούργησε ως κατοικία της οικογένειας Λουριώτη. Μετά την αγορά του από τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη⁸⁰,

⁷⁷ Για το αρχοντικό γνωρίζουμε, πέρα από την εξωτερική του όψη, την εσωτερική του διαμόρφωση και διακόσμηση, μέσα από μία σειρά σχεδίων (ακουαρέλες), που έκανε η κόρη του Νικολάου, Αθηνά. Τα σχέδια ανήκουν στην συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου και δημοσιεύτηκαν το 1979.

⁷⁸ Ο Παύλος Μυλωνάς αναφέρει πως το κτίριο κατεδαφίστηκε το 1959.

⁷⁹ Μανός Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική, 1875-1925*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003, σελ.29

⁸⁰ Η οικογένεια Νεγρεπόντη, από τις παλαιότερες αριστοκρατικές οικογένειες της Ελλάδας, γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στον εμπορικό τομέα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

επεκτάθηκε (περίπου το 1876) σε σχέδια του Γάλλου αρχιτέκτονα Eugène Troump, ενώ προστέθηκε και ένας επιπλέον όροφος, διαμορφώνοντάς την τελική μορφή του μεγάρου. Το μέγαρο χαρακτηριζόταν από την εντυπωσιακή τοξοστοιχία της πρόσοψής του, η οποία συνέβαλε στη μεγαλοπρέπεια και την αρμονία της όψης του. Η στοά της πρόσοψης έφερε δύο μεγάλες πύλες εισόδου και ενδιάμεσως τοξοστοιχία πέντε ανοιγμάτων.

Το 1889 το Μέγαρο χρησιμοποιήθηκε ως προσωρινό ανάκτορο του διαδόχου Κωνσταντίνου μετά τον γάμο του με τη Σοφία της Πρωσίας, έως ότου ολοκληρωθεί το Ανάκτορο του Διαδόχου στη Ηρώδου Αττικού (σημερινό προεδρικό μέγαρο). Στους ολυμπιακούς αγώνες του 1896 υπήρξε η έδρα της επιτροπής των ολυμπιακών αγώνων, ενώ αργότερα στέγασε συγκρότημα κατοικιών και στην τελευταία φάση γραφεία⁸¹.

Η στρατηγική του θέσης στην πλατεία Συντάγματος, κατέστησε το μέγαρο Νεγρεπόντη ως ένα από τα επιβλητικότερα κτίρια της περιοχής, που άλλοτε αποτελούσε την επίσημη «βόλτα» των Αθηναίων. Η κατεδάφισή του το 1956, προκειμένου να αξιοποιηθεί το οικόπεδο (ακριβώς λόγω της προνομιακής του θέσης) για την ανέγερση σύγχρονης και πολυτελούς πολυκατοικίας, αντικατοπτρίζει τις αστικές και οικονομικές προτεραιότητες της μεταπολεμικής περιόδου. Το γεγονός καταδεικνύει την τάση κατακερματισμού αρχιτεκτονικών αριστουργημάτων προς όφελος αναπτυξιακών επιδιώξεων, εις βάρος της διατήρησης της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του τόπου. Το Μέγαρο Νεγρεπόντη αποτελεί σήμερα σημείο αναφοράς για την κατανόηση της αθηναϊκής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής ταυτότητας της πόλης του 19^{ου} αιώνα.

⁸¹ Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.200

3.3.4. Μέγαρο κοντέσας Τζένης Θεοτόκη

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Σωκράτους 67)

Χρονολογία κατασκευής: 1844

Αρχιτέκτονας: Σταμάτης Κλεάνθης (ατεκμηρίωτο έργο)

Χρονολογία κατεδάφισης: Πιθανότατα το 1956 (ή 1960⁸²)

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Ξενοδοχείο Ambassadeur (μέχρι το 1980). Στη συνέχεια εκεί στεγάστηκε το Παλαιό Εφετείο Αθηνών (μέχρι το 2000).

Το Μέγαρο της κοντέσας Θεοτόκη, ένα εμβληματικό δείγμα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στην Αθήνα, ανεγέρθηκε το 1844 στην οδό Σωκράτους 67 και αποδίδεται στον διάσημο αρχιτέκτονα Σταμάτη Κλεάνθη (ατεκμηρίωτο έργο)⁸³. Το κτίριο διακρινόταν για την κομψότητα και την πολυτέλεια της αισθητικής του, συνδυάζοντας την αρχιτεκτονική αρτιότητα, με την κοινωνική λάμψη της εποχής. Διώροφο αρχικά κτίριο με καλοκτισμένη αργολιθοδομή και μεταγενέστερη προσθήκη τρίτου ορόφου.

Αρχικά λειτούργησε ως κατοικία της κοντέσας Θεοτόκη, ενώ μετά από δεκαετίες αλλαγών ιδιοκτητών και χρήσεων (πέρα από κατοικία λειτούργησε και ως χειρουργική - γυναικολογική κλινική), το μέγαρο κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1956 (ή το 1960). Στη θέση του κατασκευάστηκε το ξενοδοχείο Ambassadeur, σχεδιασμένο από τον αρχιτέκτονα και πολεοδόμο Σπύρο Στάικο, το οποίο λειτούργησε έως το 1980. Αργότερα, στο κτίριο στεγάστηκε το Παλαιό Εφετείο Αθηνών, μέχρι το 2000. Η κατεδάφιση του μεγάρου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης της Αθήνας, όπου πολλά σημαντικά ιστορικά κτίρια θυσιάστηκαν για την ανέγερση σύγχρονων κατασκευών, αντικατοπτρίζοντας την τάση της εποχής για ραγδαία αστική ανανέωση εις βάρος της πολιτιστικής κληρονομιάς.

⁸² Ο Παύλος Μυλωνάς αναφέρει πως το κτίριο κατεδαφίστηκε το 1956, ενώ ο Μάνος Μπίρης το 1960.

⁸³ Παύλος Μυλωνάς, *ό.π.*, σελ.152

3.3.5. Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια (παλιό)

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Πλατεία Συντάγματος)

Χρονολογία κατασκευής: 1843

Αρχιτέκτονας: Θεόφιλος Χάνσεν

Χρονολογία κατεδάφισης: 1958

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια (νέο πολυώροφο σε απομίμηση του παλιού)

Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια – αρχικά μέγαρο Δημητρίου⁸⁴ – ανεγέρθηκε το 1843 στην Πλατεία Συντάγματος, σχεδιασμένο από το διάσημο αρχιτέκτονα Θεόφιλο Χάνσεν. Το μέγαρο του εγκατεστημένου στην Τεργέστη μεγαλέμπορου και εφοπλιστή Αντωνίου Δημητρίου, κατά το διάστημα 1857 – 1873 στέγαση τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και το 1874 μετατράπηκε σε ξενοδοχείο⁸⁵. Η εντυπωσιακή αρχιτεκτονική του σύνθεση και η προνομιακή του θέση στο κέντρο της πρωτεύουσας, το καθιστούσαν σημείο αναφοράς για την αθηναϊκή κοινωνία της εποχής. Το κτίριο, ένα από τα πρώτα πολυτελή οικοδομήματα της νεοσύστατης πρωτεύουσας, αποτελούσε χαρακτηριστικό δείγμα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής και είχε σημαντική παρουσία στην κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής. Με την πάροδο του χρόνου έγινε το πλέον εμβληματικό ξενοδοχείο της Αθήνας, συνδεδεμένο με τη φιλοξενία υψηλών προσώπων και με κεντρικά γεγονότα της ελληνικής ιστορίας.

Το παλαιό κτίριο κατεδαφίστηκε το 1958, ώστε να ανεγερθεί στη θέση του ένα νέο, πολυώροφο κτίριο, σε απομίμηση του αρχικού (από τον αρχιτέκτονα Κ. Βουτσινά), διατηρώντας ωστόσο το όνομα και την αίγλη του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετάνια. Η κατεδάφιση του μεγάρου Δημητρίου και η αντικατάστασή του από ένα σύγχρονο κτίριο, αντικατοπτρίζουν τις επιταγές της μεταπολεμικής περιόδου για λειτουργικότητα και αστική ανάπτυξη, εις βάρος της διατήρησης της αρχιτεκτονικής αυθεντικότητας. Παρά την απώλεια του αρχικού κτιρίου, το ξενοδοχείο διατηρεί τον

⁸⁴ Μανός Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική, 1875-1925*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003, σελ.132

⁸⁵ Παύλος Μυλωνάς, *ό.π.*, σελ.146

ιστορικό του ρόλο ως κεντρικό σημείο πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής στην πλατεία Συντάγματος.

3.3.6. Μέγαρο Παύλου Καλλιγά

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Καραγιώργη Σερβίας 4)

Χρονολογία κατασκευής: Μέσα δεκαετίας 1840

Αρχιτέκτονας: Ο αρχικός αρχιτέκτονας είναι άγνωστος. Ανακατασκευή: Ερνέστος Τσίλλερ (1898) και Μανώλης Βουρέκας (1949)

Χρονολογία κατεδάφισης: 1959

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο γραφείων

Το Μέγαρο Παύλου Καλλιγά αποτέλεσε ένα από τα πλέον εμβληματικά και διάσημα κτίρια της ευρύτερης περιοχής της Πλατείας Συντάγματος⁸⁶, αποτελώντας χαρακτηριστικό δείγμα της αθηναϊκής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα. Τη δεκαετία του 1840, ο Παύλος Καλλιγάς, πολιτικός και πρόεδρος της Βουλής, ξεκίνησε την ανέγερση του προσωπικού του μεγάρου μετά την αγορά οικοπέδου στην περιοχή κοντά στο Παλάτι. Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής, η εύρεση αρχαίων οδήγησε στη διακοπή της κατασκευής. Έτσι, στα τέλη του 19ου αιώνα, ο γιος του, Γεώργιος Καλλιγάς, ανέθεσε στον διάσημο αρχιτέκτονα Ερνέστο Τσίλλερ την κατασκευή του κτιρίου, ολοκληρώνοντας το μέγαρο σε ένα εντυπωσιακό νεοκλασικό ύφος που αντανakλούσε την αισθητική της εποχής.

Μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1949, ο αρχιτέκτονας Εμμανουήλ Βουρέκας προχώρησε σε εκτεταμένη ανακαίνιση, διαμορφώνοντας το κτίριο ως χώρο στέγασης γραφείων και καταστημάτων. Το Μέγαρο Καλλιγά, από το 1945 έως το 1957, φιλοξενούσε τα γραφεία της ιστορικής εφημερίδας «Ελευθερία», καθιστώντας το έναν από τους σημαντικότερους πολιτιστικούς και επαγγελματικούς χώρους της Αθήνας, ενώ στο ισόγειο φιλοξενούσε καταστήματα (με χαρακτηριστική την ταμπέλα των γραφείων της αεροποτικής εταιρείας Air France). Ωστόσο, στο

⁸⁶ Μανός Μπίρης, *ό.π.*, σελ.26

τέλος της δεκαετίας του 1950, το κτίριο κατεδαφίστηκε για να ανεγερθεί σύγχρονο πολυώροφο κτίριο γραφείων στη θέση του, το οποίο ενσωματώνει και τη «Στοά Καλλιγά» που συνδέει την οδό Καραγιώργη Σερβίας με την οδό Σταδίου, και λειτουργεί ως αναφορά στην ύπαρξη του αρχοντικού που χάθηκε.

3.3.7. Μέγαρο Πεσμαζόγλου

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Βασιλίσσης Σοφίας 4)

Χρονολογία κατασκευής: 1893

Αρχιτέκτονας: Ερνέστος Τσίλλερ

Χρονολογία κατεδάφισης: Μερικώς πιθανότατα το 1962.

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο πολυκατοικίας

Το Μέγαρο Πεσμαζόγλου, που ανεγέρθηκε το 1893, αποτελεί ένα από τα εμβληματικότερα δείγματα της αρχιτεκτονικής του Ερνέστου Τσίλλερ, φέρνοντας στην Αθήνα μια πρωτοποριακή για την εποχή προσέγγιση στην κατασκευή μεγάλων οικοδομών. Σχεδιάστηκε ως πολυτελής πολυκατοικία με σκοπό τη βραχυχρόνια μίσθωση σε εύπορους ξένους επισκέπτες της πόλης των Αθηνών (για υπάλληλους του διπλωματικού σώματος και μέλη των αρχαιολογικών σχολών)⁸⁷. Η στρατηγική του θέση στη Λεωφόρο Βασιλίσσης Σοφίας, δίπλα στο βασιλικό ανάκτορο και σε άλλες αριστοκρατικές επαύλεις, ενίσχυσε τη σημασία του ως κοινωνικού και οικονομικού κέντρου της εποχής. Αρχιτεκτονικά, το τετραώροφο κτίριο εκλεκτικιστικού ρυθμού, διακρινόταν για τη λειτουργική του σχεδίαση και την εντυπωσιακή του πρόσοψη, που περιλάμβανε έναν γωνιακό πυργίσκο με πολυγωνική κάτοψη και οξυκόρυφη απόληξη. Τα μαρμάρινα στοιχεία στα μπαλκόνια, οι λιτές διακοσμήσεις στα κουφώματα και το γείσο της ταράτσας προσέδιδαν στο μέγαρο έναν μοναδικό χαρακτήρα, που το διαφοροποιούσε από τα παραδοσιακά νεοκλασικά κτίρια της Αθήνας. Εσωτερικά περιλάμβανε πολυτελή διαμερίσματα, σχεδιασμένα για να

⁸⁷ Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.298

καλύπτουν τις ανάγκες των επισκεπτών, ενώ η κατασκευή του θεωρείται τομή για την κλίμακα και τη λειτουργικότητά του.

Το μέγαρο παρέμεινε αναλλοίωτο μέχρι τη δεκαετία του 1960, όταν οι κληρονόμοι του αποφάσισαν να το χωρίσουν. Η δυτική πτέρυγα κατεδαφίστηκε για να ανεγερθεί ένα σύγχρονο συγκρότημα πολυκατοικιών μέσω αντιπαροχής, αντανakλώντας την κυρίαρχη τάση της εποχής για αστική ανάπτυξη εις βάρος της διατήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Ο «ακρωτηριασμός» του μεγάρου σηματοδότησε την απώλεια ενός σημαντικού τμήματος της πολιτιστικής και ιστορικής ταυτότητας της Αθήνας. Σήμερα, το εναπομείναν τμήμα του Μεγάρου Πεσμαζόγλου στη Βασιλίσσης Σοφίας 4 εξακολουθεί να φέρει στοιχεία της αρχικής του μεγαλοπρέπειας, φιλοξενώντας την αυστριακή πρεσβεία. Παρά τις αλλαγές, παραμένει ένα από τα λίγα σωζόμενα δείγματα της εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής της Αθήνας, προσφέροντας πολύτιμη μαρτυρία για την πολυπλοκότητα της αρχιτεκτονικής της περιόδου και τις προκλήσεις της αστικής ανάπτυξης στη μεταπολεμική περίοδο.

3.3.8. Μέγαρο Ιωάννη Βούρου

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Βασιλέως Γεωργίου Α' και Σταδίου 2, Πλατεία Συντάγματος)

Χρονολογία κατασκευής: 1874-75

Αρχιτέκτονας: V. Poitrineau

Χρονολογία κατεδάφισης: 1963

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Ξενοδοχείο Athens Plaza

Το Μέγαρο Ιωάννη Βούρου, στη διασταύρωση των οδών Βασιλέως Γεωργίου Α' και Σταδίου 2, στην Πλατεία Συντάγματος, ανεγέρθηκε το 1874 - 75 από τον Γάλλο αρχιτέκτονα V. Poitrineau. Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως οικία του ιατρού Ιωάννη Βούρου, αποτελώντας ένα εντυπωσιακό δείγμα αρχιτεκτονικής. Αποτελεί

χαρακτηριστική σύνθεση σε πρώιμο αθηναϊκό νεομπαρόκ κατά τα πρότυπα των αρχοντικών της Γαλλίας⁸⁸.

Η ισχυρή σύνδεσή του με την κοινωνική ζωή της Αθήνας ενισχύθηκε όταν, από το 1895 έως το 1963, το ισόγειό του φιλοξενούσε το πολυτελές καφέ-ζαχαροπλαστείο του Ζαχαράτου, το οποίο ήταν σημείο συνάντησης για την ελίτ της εποχής. Αποτελούσε ένα από τα πιο αξιόλογα κτίρια της περιόδου, ενταγμένο στη νεοκλασική παράδοση της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής. Οι μεγάλες μονοκατοικίες, που χτίστηκαν στην πρώτη περίοδο ανάπτυξης του αθηναϊκού νεοκλασικισμού, στις οποίες ανήκει και οικία Βούρου, καθιέρωσαν την χαρακτηριστική – σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα – τριήμερη διάρθρωση. Η όψη ανταποκρινόμενη στην εσωτερική οργάνωση, διαμορφωνόταν σε τρία μέρη, όπου το προεξέχον κεντρικό συνήθως τονιζόταν με ρυθμολογικά στοιχεία, ενώ τα πλαϊνά αποτελούσαν τις πτέρυγες που το πλαισίωναν.⁸⁹

Το 1963, το μέγαρο κατεδαφίστηκε στο πλαίσιο της αξιοποίησης του οικοπέδου, όμως για σχεδόν δύο δεκαετίες ο χώρος παρέμεινε σε κατάσταση εγκατάλειψης, αντικατοπτρίζοντας την έλλειψη σχεδιασμού και την προχειρότητα που χαρακτήριζε ορισμένες επεμβάσεις της περιόδου. Στη θέση του ανεγέρθηκε το ξενοδοχείο Athens Plaza, το οποίο διατήρησε την κεντρική σημασία της τοποθεσίας και εξακολουθεί να δεσπόζει στην περιοχή. Η κατεδάφιση του Μεγάλου Βούρου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της προτεραιότητας που δόθηκε στην ανάπτυξη εις βάρος της διατήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της πόλης, ένα φαινόμενο που σημάδεψε την εξέλιξη του αθηναϊκού αστικού τοπίου κατά τον 20ο αιώνα.

⁸⁸ Παύλος Μυλωνάς, *ό.π.*, σελ.206

⁸⁹ Μανός Μπίρης, *ό.π.*, σελ.62

3.3.9. Βίλα Μαργαρίτα

Περιοχή: Αμπελόκηποι (Βασιλίσσης Σοφίας & Μεσογείων)

Χρονολογία κατασκευής: Γύρω στο 1900.

Αρχιτέκτονας: Άγνωστος

Χρονολογία κατεδάφισης: Πιθανότατα το 1969 ή 1970.

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο της Εθνικής Τράπεζας

Η Βίλα Μαργαρίτα, που αποτελούσε εμβληματική έπαυλη των αρχών του 20ου αιώνα, βρισκόταν στη συμβολή των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Μεσογείων στους Αμπελόκηπους, απέναντι από το σημείο όπου σήμερα βρίσκεται ο Πύργος των Αθηνών. Χτίστηκε γύρω στο 1900 από άγνωστο αρχιτέκτονα σε γοτθικό στυλ, δίνοντάς της εμφάνιση που θύμιζε μεσαιωνικό κάστρο. Η έπαυλη διέθετε 32 δωμάτια, πυργίσκους με πολεμίστρες, θόλους, καθώς και εκτεταμένο κήπο με πεύκα, φοίνικες και θάμνους. Η έπαυλη απέκτησε το όνομά της από τη Μαργαρίτα, θετή κόρη του δεύτερου ιδιοκτήτη Ευσταθίου Λάμψα, επιχειρηματία γνωστού για την ιδιοκτησία του ξενοδοχείου Μεγάλη Βρετανία. Κατά τη περίοδο της Κατοχής, στο κτίριο στεγάστηκε η πρεσβεία της Δανίας. Ωστόσο, η αστικοποίηση της Αθήνας στα μεταπολεμικά χρόνια οδήγησε σε απαλλοτριώσεις, με αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση της έκτασης του οικοπέδου της.

Παρά τις προσπάθειες κατοίκων και συλλόγων να χαρακτηριστεί διατηρητέο μνημείο, οι αρχές της εποχής απέρριψαν το αίτημα με την αιτιολογία ότι η αρχιτεκτονική της δεν αποτελούσε μέρος της ελληνικής παράδοσης. Η Βίλα Μαργαρίτα κατεδαφίστηκε πιθανότατα το 1969 ή 1970, εν μέσω διαμαρτυριών, ενώ στη θέση της ανεγέρθηκε πολυώροφο κτίριο γραφείων, το οποίο αρχικά στέγαζε την Κτηματική Τράπεζα και σήμερα φιλοξενεί γραφεία της Εθνικής Τράπεζας. Η ιστορία της Βίλας Μαργαρίτα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα καταστροφής εμβληματικών κτιρίων, μοναδικών στο αστικό τοπίο της Αθήνας, στο πλαίσιο της μεταπολεμικής αστικής ανάπτυξης, αναδεικνύοντας την απουσία αποτελεσματικής πολιτικής την εξεταζόμενη περίοδο για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

3.3.10. Οικία Τσοποτού (ή Τετενέ)

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Πειραιώς & Μενάνδρου)

Χρονολογία κατασκευής: περί το 1860

Αρχιτέκτονας: Άγνωστος

Χρονολογία κατεδάφισης: Πιθανότατα το 1970 ή 1974

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Κτίριο γραφείων

Η Οικία Τσοποτού, γνωστή και ως Τετενέ, ήταν ένα από τα παλαιότερα νεοκλασικά κτίρια της Αθήνας, ανεγερμένο περίπου το 1860 στη γωνία των οδών Πειραιώς και Μενάνδρου. Το κτίριο αυτό διακρινόταν για την κομψή νεοκλασική του αρχιτεκτονική, αν και ο αρχιτέκτονας του παραμένει άγνωστος. Η Οικία Τσοποτού υπήρξε χαρακτηριστικό δείγμα της αθηναϊκής νεοκλασικής περιόδου, συνδυάζοντας την αισθητική της εποχής με τη λειτουργικότητα των κατοικιών της τότε αστικής τάξης. Παρότι τα τυποποιημένα μορφολογικά συστήματα του αθηναϊκού κλασικισμού, αντιπροσώπευαν κανόνες μέσα από τους οποίους έπρεπε να διατυπωθεί ο αριθμός, να οργανωθούν οι συμμετρικές ενότητες και να συγκροτηθούν αρμονικά σχήματα, η σύνθεση της οικίας Τσοποτού αποδεικνύει πως, από ένα σημείο και έπειτα, η συναρμογή των τυποποιημένων στοιχείων μπορούσε να ξεπεράσει τα όρια του συμβατικών συνθέσεων και να εκτραπεί προς τολμηρούς μορφολογικούς πειραματισμούς. Έτσι τοποθέτησε στη γωνία η απομίμηση του αρχαίου μνημείου του Λυσικράτη, η οποία χρησίμευε ως κυρίαρχο στοιχείο άρθρωσης, με έντονο το στοιχείο της ευρηματικότητας και ευρωστίας.⁹⁰

Παρά την ιστορική και αρχιτεκτονική της σημασία και μοναδικότητα ως κτίσμα, κατεδαφίστηκε πιθανότατα μεταξύ 1970 και 1974, σε μια εποχή έντονων αστικών μετασχηματισμών και ανοικοδόμησης στο κέντρο της Αθήνας. Στη θέση της ανεγέρθηκε ένα σύγχρονο κτίριο γραφείων, αντανakλώντας την τάση της εποχής για αντικατάσταση ιστορικών κτιρίων με κατασκευές μεγαλύτερης εμπορικής αξίας. Η κατεδάφισή της εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της έλλειψης στρατηγικής για την

⁹⁰ Μανός Μπίρης, *ό.π.*, σελ.123

προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, αλλάζοντας ριζικά το αστικό τοπίο της πόλης.

3.3.11. Μέγαρο Παπούδωφ (ή Μέγαρο Αθανασούλη)

Περιοχή: Αθήνα κέντρο (Βασιλίσσης Σοφίας 1 & Πανεπιστημίου)

Χρονολογία κατασκευής: 1875-1878

Αρχιτέκτονας: Άγνωστος

Χρονολογία κατεδάφισης: 1971 (5 Μαΐου)

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Astir Palace. Κτίριο υπηρεσιών του Υπουργείου Εξωτερικών

Το Μέγαρο Παπούδωφ, γνωστό μεταγενέστερα και ως Μέγαρο Αθανασούλη, ήταν ένα επιβλητικό νεοκλασικό κτίριο στη συμβολή των οδών Βασιλίσσης Σοφίας και Πανεπιστημίου, στο κέντρο της Αθήνας. Γύρω από την πλατεία Συντάγματος, χτίστηκαν κατά κύριο λόγο μονοκατοικίες πλουσίων ομογενών, και γενικότερα μεγαλοαστών της Αθήνας του 19ου αιώνα. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αρχιτεκτονικής ήταν και η μοναδική – για την ποιότητα και το μνημειακό ύφος της - ενότητα ιδιωτικών μεγάρων στην αρχή της λεωφόρου Κηφισίας, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και το Μέγαρο Παπούδωφ.⁹¹

Η ανέγερσή του πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1875 και 1878, με σκοπό να λειτουργήσει ως κατοικία του Αριστείδη Παππούδωφ. Το κτίριο χαρακτηριζόταν από την εντυπωσιακή νεοκλασική αρχιτεκτονική του, με επιβλητική πρόσοψη και περίτεχνα διακοσμητικά στοιχεία. Στη διάρκεια της ιστορίας του, το μέγαρο πέρασε από διάφορους ιδιοκτήτες και χρήσεις. Τη δεκαετία του 1920 προοριζόταν για κατοικία του τότε διαδόχου Γεωργίου και της πριγκίπισσας Ελισάβετ της Ρουμανίας. Κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών το 1944, το μέγαρο αποτέλεσε κεντρικό σημείο συγκρούσεων, καθώς χρησιμοποιήθηκε ως έδρα της Αστυνομικής Διεύθυνσης

⁹¹ Μανός Μπίρης, *ό.π.*, σελ.28

Αθηνών. Αυτή η περίοδος συνέδεσε το κτίριο με μία από τις πιο κρίσιμες στιγμές της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Παρά την ιστορική και αρχιτεκτονική του αξία, το Μέγαρο Παπούδωφ κατεδαφίστηκε το 1971, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του το ξενοδοχείο Astir Palace, στο οποίο σήμερα στεγάζονται υπηρεσίες του παρακείμενου Υπουργείου Εξωτερικών. Η κατεδάφισή του αντικατοπτρίζει τη γενικότερη τάση της εποχής να θυσιάζονται αρχιτεκτονικά αριστουργήματα για την εξυπηρέτηση αναπτυξιακών στόχων, εις βάρος της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης.

3.3.12. Ξενοδοχείο Ακταίον

Περιοχή: Νέο Φάληρο

Χρονολογία κατασκευής: αρχές 20ού αιώνα (άνοιξε 1η Ιουνίου 1903)

Αρχιτέκτονας: Πάνος Καραθανασόπουλος

Χρονολογία κατεδάφισης: Σταδιακά την περίοδο που εξετάζουμε.

Κατασκευάστηκε στη θέση του: Νοσοκομείο Metropolitan

Το Ξενοδοχείο Ακταίον, που δέσποζε στον παραλιακό χώρο του Νέου Φαλήρου, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά και πολιτιστικά μνημεία που χάθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σχεδιασμένο από τον Πάνο Καραθανασόπουλο, μαθητή του Ερνέστου Τσίλλερ, το κτίριο ανεγέρθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα και εγκαινιάστηκε το 1903. Η αρχιτεκτονική του, συνδυασμός της νεοκλασικής αισθητικής και της κοσμοπολίτικης φινέτσας της Belle Époque, καθιστούσε το Ακταίον σύμβολο πολυτέλειας και ευημερίας.

Κατά την ακμή του, το Ακταίον αποτέλεσε κέντρο κοινωνικής ζωής, φιλοξενώντας την αθηναϊκή ελίτ και Ευρωπαίους επισκέπτες. Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή και η χρήση του ως κατάλυμα προσφύγων μετέβαλαν τη λειτουργία και την εικόνα του, σηματοδοτώντας την έναρξη της παρακμής του. Η σταδιακή υποβάθμιση συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, με χαρακτηριστική την αποξήλωση των θόλων του, που θεωρήθηκαν στατικά επικίνδυνοι, και την προσωρινή λειτουργία του ως κινηματογράφο. Κατά τον Β΄

Παγκόσμιο Πόλεμο, το κτίριο υπέστη σοβαρές ζημιές από βομβαρδισμούς, οι οποίες υπονόμευσαν περαιτέρω τη δομική του ακεραιότητα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, το Ακταίον παραδόθηκε περαιτέρω στην εγκατάλειψη και στην τμηματική κατεδάφιση, με τα τμήματα του κτιρίου που απέμεναν να λειτουργούν για σύντομο χρονικό διάστημα ως κοσμικό κέντρο, πριν υποστεί πλήρη κατεδάφιση. Στη θέση του ανεγέρθηκε το νοσοκομείο Metropolitan, αντικατοπτρίζοντας τη μεταβολή του αστικού και κοινωνικού τοπίου της περιοχής. Η απώλεια του Ξενοδοχείου Ακταίων αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αδυναμίας της μεταπολεμικής Ελλάδας να διατηρήσει και να αναδείξει την πολιτιστική της κληρονομιά.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ

Η μαζική κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, αποτέλεσε μια από τις πιο καθοριστικές αστικές μεταβολές στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, επηρεάζοντας βαθιά το αρχιτεκτονικό απόθεμα και την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Οι αλλαγές που επέφερε δεν περιορίστηκαν μόνο στη φυσική μορφή του αστικού τοπίου, αλλά είχαν βαθιές κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές επιπτώσεις, πολλές από τις οποίες έγιναν αντιληπτές μόνο με το πέρασμα του χρόνου. Η έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού και η κυριαρχία της αντιπαροχής, ως βασικού μηχανισμού ανοικοδόμησης, οδήγησαν στη δραματική αλλαγή της ταυτότητας της πόλης των Αθηνών, μέσα σε μόλις δυο, περίπου, δεκαετίες.

Η φυσιογνωμία του δομημένου περιβάλλοντος επηρεάζεται και εξαρτάται άμεσα από την ιστορική συνέχεια, καθώς κάθε εποχή προσθέτει νέα στοιχεία ή προσαρμόζει τα παλαιά στις δικές της απαιτήσεις και ανάγκες⁹². Ωστόσο, η μαζική κατεδάφιση της περιόδου που εξετάζουμε παραγνώρισε τη σημασία αυτής της συνέχειας. Τα στοιχεία του παρελθόντος, αντί να ενσωματωθούν στο σύγχρονο αστικό τοπίο, συχνά απορρίφθηκαν, οδηγώντας σε σημαντική αλλοίωση της πολιτιστικής κληρονομιάς και σε διάρρηξη της σύνδεσης των κατοίκων με το παρελθόν τους. Γειτονιές ολόκληρες αναμορφώθηκαν ριζικά, σε σύντομο χρονικό διάστημα, και σπουδαία κτίσματα, που αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορικής και πολιτιστικής ταυτότητας της πόλης των Αθηνών, κατεδαφίστηκαν, αφήνοντας στη θέση τους σύγχρονες οικοδομές, που συχνά στερούνταν αισθητικής και ιστορικής αξίας.

Η ενότητα αυτή εξετάζει τον κοινωνικό αντίκτυπο των κατεδαφίσεων, εστιάζοντας στις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, στην απώλεια της αστικής ταυτότητας, στις κοινωνικές αντιδράσεις που προκλήθηκαν, και στη μακροχρόνια επίδραση αυτών των αλλαγών στο σύγχρονο αστικό τοπίο της πρωτεύουσας.

⁹² Διονύσης Α. Ζήβας, *Τα μνημεία και η πόλη*, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997, σελ.48

4.1. Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της αστικής ανάπτυξης

4.1.1. Απώλεια αστικής ταυτότητας και συλλογικής μνήμης

Η μαζική κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων στο κέντρο της Αθήνας κατά τη μεταπολεμική περίοδο προκάλεσε βαθιά ρήξη στην ιστορική και πολιτιστική ταυτότητα της πόλης, καθώς η ίδια απώλεσε βασικά στοιχεία που καθόριζαν τον αστικό της χαρακτήρα και συνέδεαν το παρελθόν με το παρόν της. Οι κατεδαφίσεις δεν επηρέασαν μόνο τη φυσική μορφή του αστικού τοπίου, αλλά είχαν άμεσο αντίκτυπο στη συλλογική μνήμη των κατοίκων και στην κοινωνική συνοχή, αλλοιώνοντας τη σύνδεση της σύγχρονης πόλης με το παρελθόν της.

«Η μνήμη αποτελεί το νήμα που διαπερνά όλη την πολύπλοκη δομή της πόλης, και κατά τούτο διαφέρει η αρχιτεκτονική από την τέχνη, κατά το ότι η τέχνη είναι ένα στοιχείο που υφίσταται από μόνο του, ενώ τα μεγάλα μνημεία της αρχιτεκτονικής είναι στενά συνδεδεμένα με την πόλη.»⁹³

Και καθώς η μνήμη είναι συνδεδεμένη με τα γεγονότα και τους τόπους, η πόλη γίνεται έτσι ο τόπος της μνήμης, διαμορφώνοντας τη σχέση ανάμεσα στον τόπο και τους ανθρώπους. Γίνεται λοιπόν η κυρίαρχη εικόνα, η αρχιτεκτονική, το τοπίο, και γι αυτό η μνήμη αποτελεί ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας, η απουσία ή η απώλεια της οποίας, εκούσια ή ακούσια, μπορεί να συνεπάγεται σοβαρές συνέπειες.

« Γεννήθηκα στον Πειραιά, σε νεοκλασικό σπίτι. Μεγάλωσα σε δύο άλλα σπίτια, επίσης νεοκλασικά, στον Πειραιά. Δύο υπέροχα σπίτια. Μετά πήγαμε στην Αθήνα, σε ένα σπίτι πάλι νεοκλασικό, και μετά σε ένα άλλο, σε ένα άλλο. Για μένα σπίτι ήταν μόνο το νεοκλασικό.

Δεν μπορώ να πω πως μου άρεσαν όλα αυτά τα σπίτια, απολύτως. Δεν θα ήμουν ακριβής αν έλεγα κάτι τέτοιο. Με γοήτευαν και κάτι με απωθούσε συγχρόνως.

⁹³ Rossi, Aldo, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991, σελ.192

Όταν αργότερα άρχισαν να τα γκρεμίζουν ένα ένα, τότε αισθάνθηκα ότι ζηλώνουν τη ζωή μου. Ήταν κάτι παραπάνω από αισθητική διαμαρτυρία αυτό που αισθανόμουν. Ήταν ζαφνικοί θάνατοι στενών φίλων...

... Πριν καταλάβω την αξία τους ή τα ελαττώματά τους, μου μίλησαν διαφορετικά. Ψευτοκλασικά τα ανεβάζανε, ψευτοκλασικά τα κατεβάζανε, ζητώντας δήθεν το πρωτόγονο, το οργανικό και το πρακτικό, κατάφεραν να τα γκρεμίσουν και στο τέλος να τα εξαφανίσουν.

Έτσι, ζητώντας την αλήθεια, ήρθε ο μεσαίωνας της ελληνικής αρχιτεκτονικής, οι σκοτεινοί χρόνοι. Τα γκρεμίσματα από τον πόλεμο και μετά ήταν τόσο συχνά, που δεν προφταίνεις όχι να τα σχεδιάσεις πριν εξαφανιστούν, αλλά ούτε καν να τα φωτογραφίσεις. Ήταν σαν τους πολλούς νεκρούς από μια επιδημία, τα έριζαν όλα στον κοινό λάκκο.

... Τα νέα παιδιά ίσως να θεωρούν σήμερα σπίτι μόνο τις πολυκατοικίες»⁹⁴

Στο επίκεντρο των αλλαγών βρέθηκαν κυρίως οι περιοχές του κέντρου, γύρω το ιστορικό τρίγωνο της Αθήνας, το Σύνταγμα, η Ομόνοια, το Μοναστηράκι. Τα μεγαλοπρεπή νεοκλασικά μέγαρα και οι ιστορικές κατασκευές που χαρακτήριζαν αυτές τις περιοχές, αντικαταστάθηκαν από πολυώροφες πολυκατοικίες μοντέρνου σχεδιασμού, και μεγαλύτερων φυσικά διαστάσεων, καθώς η πριμοδότηση στην οικοδομή εκφράστηκε και με την σύνταξη και θεσμοθέτηση του νέου γενικού οικοδομικού κανονισμού ΓΟΚ του 1955, ο οποίος επαύξησε τους ήδη αυξημένους από το 1930 συντελεστές εκμετάλλευσης της γης.⁹⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα περιλαμβάνουν την κατεδάφιση του Μεγάρου Νεγρεπόντη ή του Μεγάρου Βούρου, που βρίσκονταν σε περίοπτες θέσεις γύρω από την πλατεία συντάγματος.

Η απώλεια της αστικής ταυτότητας ήταν ιδιαίτερα αισθητή σε αυτές τις γειτονίες, όπου οι παραδοσιακές δομές διαλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν από

⁹⁴ Αφήγηση του Γιάννη Τσαρούχη, στο ντοκιμαντέρ του Νίκου Γραμματικόπουλου “ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΘΗΝΑΙ ... Η ΠΙΝ ΠΟΛΙΣ”. <https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/video.aspx> (τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

⁹⁵ Γεώργιος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη - Πολεοδομία - Μεταφορές*, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα 2000, σελ.156

ανώνυμες πολεοδομικές μονάδες. Οι κατεδαφίσεις, παρά την οικονομική ανάπτυξη που επέφεραν, άφησαν πίσω τους ένα νέο αστικό τοπίο, που συχνά στερούνταν αισθητικής και ιστορικής αξίας, υποβαθμίζοντας τον ρόλο του κέντρου, ως φορέα πολιτισμού και ιστορίας (δομημένης στο χώρο).

4.1.2. Κοινωνικές αντιδράσεις και κινητοποιήσεις για την πολιτιστική κληρονομιά

Η μαζική κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα κατά τη μεταπολεμική περίοδο προκάλεσε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις, καθώς η συλλογική συνείδηση άρχισε να συνειδητοποιεί το μέγεθος της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής απώλειας. Οι αλλαγές στο κέντρο της πόλης, με την καταστροφή εμβληματικών κτιρίων και την αναμόρφωση ολόκληρων γειτονιών, πυροδότησαν μια σειρά από διαμαρτυρίες, άρθρα στον τύπο και παρεμβάσεις από πνευματικούς ανθρώπους, επιστημονικούς φορείς και συλλόγους της εποχής.

*«Το «κοινό» αντιδρά με «δημοσιογραφικούς αγώνες» που σπάνια έχουν αντίκτυπο στις αποφάσεις».*⁹⁶

Οι πρώτες αντιδράσεις προήλθαν από πνευματικούς ανθρώπους και αρχιτέκτονες, που διέκριναν τη μαζική αλλοίωση της πολιτιστικής ταυτότητας της Αθήνας. Ο Άρης Κωνσταντινίδης, μέσα από άρθρα και τοποθετήσεις του, καταδίκασε την ανεξέλεγκτη οικοδομική δραστηριότητα και τόνιζε τη σημασία της διατήρησης της αρχιτεκτονικής συνέχειας. Ο Δημήτρης Πικιώνης υπογράμμιζε την ανάγκη για σεβασμό της ιστορικής κληρονομιάς και τη σύνδεσή της με τη σύγχρονη αστική ανάπτυξη. Παράλληλα, ο Διονύσης Α. Ζήβας μέσα από άρθρα και παρεμβάσεις του υπογράμμιζε τη σημασία της διατήρησης της πολιτιστικής ταυτότητας μέσω της αρχιτεκτονικής. Γενικότερα, μέσα από τα γραπτά και τα έργα τους, πολλοί

⁹⁶ Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984, σελ.266

σημαντικοί αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι της περιόδου, ενίσχυσαν τη δημόσια συζήτηση για την ανάγκη προστασίας του ιστορικού αστικού περιβάλλοντος.

Επιπλέον, ο τύπος της εποχής αποτέλεσε σημαντικό μέσο για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Εφημερίδες και περιοδικά φιλοξενούσαν άρθρα⁹⁷ και αφιερώματα⁹⁸ που καταδίκάζαν την πολιτική των ανεξέλεγκτων κατεδαφίσεων και υποστήριζαν την ανάγκη διατήρησης των ιστορικών κτιρίων. Οι συζητήσεις, που συχνά συνοδεύονταν από συγκεκριμένες προτάσεις, που βέβαια δυστυχώς σπάνια εφαρμόστηκαν από τη μεριά της οργανωμένης πολιτείας, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της αντίληψης για την αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ακόμα, συλλογικές κινητοποιήσεις αναπτύχθηκαν από κατοίκους και φορείς που επλήγησαν άμεσα από τις αλλαγές στο δομημένο περιβάλλον. Οι περιοχές γύρω από την Ομόνοια και το Σύνταγμα, όπου παραδοσιακά ήταν διαμορφωμένες από νεοκλασικά κυρίως κτίρια και αντικαταστάθηκαν από πολυκατοικίες και εμπορικά κέντρα, βρέθηκαν στο επίκεντρο της διαμάχης. Παρόλο που οι περισσότερες κινητοποιήσεις δεν απέτρεψαν την κατεδάφιση πολλών κτιρίων, έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία ενός ενιαίου πλαισίου προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Στις δεκαετίες του '60 και του '70, η αντίδραση στην ανεξέλεγκτη αστική ανάπτυξη εκφράστηκε μέσα και από επιστημονικές πρωτοβουλίες. Την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκαν πέντε Πανελλήνια Αρχιτεκτονικά Συνέδρια⁹⁹ με έμφαση στην

⁹⁷ Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα άρθρα των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων της περιόδου 1967 - 1975 όπως τα «Η νεοελληνική αρχιτεκτονική και η τροπή των καιρών» Π. Μιχελής. «Κριτική της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής» F. Loyer. «Ανανέωση και αναζωογόνηση ιστορικών παραδοσιακών συνόλων» Ν. Ροδολάκης. «Η προστασία της Αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Καταβολές και χαρακτήρας μιας ιδεολογίας» Σ. Κονταράτος. «Μνημεία και παραδοσιακά σύνολα σαν ενεργά στοιχεία της πόλεως» Γ. Σαρηγιάννης. «Η σύγχρονη αντιμετώπιση της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και τα θεσμικά προβλήματα» Α. Μαρκοπούλου. «Ο ρόλος της πληροφόρησης και της εκπαίδευσης στην προστασία και την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών μνημείων» Χ. Μπούρας. «Η εξέλιξη της πολυκατοικίας στην Αθήνα μετά τον πόλεμο» Ε. Τζάκου. «1975 Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς» Δ. Ζήβας.

⁹⁸ Με σημαντικότερο ίσως το τεύχος του περιοδικού «*Αρχιτεκτονικά Θέματα 1975 Τεύχος 9 – Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς*» (συλλογικό έργο), που αφιέρωσε το σύνολο της ετήσιας έκδοσης του στην ανάγκη προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, με σειρά άρθρων και αφιερωμάτων από σημαντικούς αρχιτέκτονες και πολεοδόμους της εποχής.

⁹⁹ Α' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο «Πολεοδομία - Εθνικό πρόβλημα» Δελφοί, Δεκέμβριος 1961

πολεοδομία και τη ρύθμιση του χώρου, στα οποία συζητήθηκαν εκτενώς οι προκλήσεις που αντιμετώπιζε το αστικό περιβάλλον της Αθήνας. Τα Αρχιτεκτονικά συνέδρια λειτούργησαν ως φόρουμ για την ανταλλαγή ιδεών και προτάσεων, αναδεικνύοντας την ανάγκη για οργανωμένο πολεοδομικό σχεδιασμό και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Επιπλέον, η ίδρυση του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (ΕΜΠ) το 1964, αποτέλεσε ένα ακόμα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Το Σπουδαστήριο ανέλαβε την ανάπτυξη ερευνών και μελετών για την ορθολογική οργάνωση του χώρου και την ενσωμάτωση της ιστορικής μνήμης στον πολεοδομικό σχεδιασμό. Αυτές οι πρωτοβουλίες είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και στη διαμόρφωση πολιτικών που έθεσαν τις βάσεις για τη θεσμική προστασία του ιστορικού αστικού περιβάλλοντος.

Η δεκαετία του 1970 σηματοδότησε την ένταση των κινητοποιήσεων, με τη συμμετοχή φορέων όπως η Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού (ΕΛΛΕΤ), που ιδρύθηκε το 1972. Η ΕΛΛΕΤ ανέλαβε δράσεις για τη διάσωση ιστορικών περιοχών και κτιρίων, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση νομοθεσίας για τα διατηρητέα κτίρια. Επιπλέον, ο καθορισμός από το Συμβούλιο της Ευρώπης του 1975 ως «Έτους Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς», αποτέλεσε αφορμή για να πυκνώσουν στα κράτη-μέλη εκδηλώσεις, που τόνιζαν την πολλαπλή σημασία των μνημείων και των ιστορικών οικιστικών συνόλων, επισήμαναν τους κινδύνους καταστροφής τους και πρότειναν μέτρα για τη σωτηρία τους. Το σύνθημα που επικράτησε, «ένα μέλλον για το παρελθόν μας»¹⁰⁰ συνοψίζει την καινούργια οπτική του όλου προβλήματος.

Β' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο «Λαϊκή Κατοικία - Πολεοδομία» Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1962

Γ' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο «Η συμβολή του αρχιτέκτονα και πολεοδόμου στην ανάπτυξη της χώρας» Ναύπλιο, Δεκέμβριος 1963

Δ' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο «Κτίρια μορφώσεως και επιμορφώσεως» Βόλος, Δεκέμβριος 1964

Ε' Αρχιτεκτονικό Συνέδριο «Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών» Αθήνα, Ιανουάριος 1966

¹⁰⁰ Σάββας Κονταράτος, Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Καταβολές και χαρακτήρας μιας ιδεολογίας, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», σελ.86

*«Το «Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», όπως έχει ονομαστεί από το συμβούλιο της Ευρώπης, έρχεται σε μία επίκαιρη για την Ελλάδα στιγμή. Έρχεται για να μας βγάλει από μια μακροχρόνια κατάσταση απαράδεκτης αποτελεσματώσεως – και από πολλές απόψεις οπισθοδρομήσεως – και να μας βάλει μπροστά στο πραγματικό μέγεθος του προβλήματος. Έρχεται σε μία πολύ καλή στιγμή για να μας κάνει να αναλογιστούμε όχι το πόσα μνημεία αρχιτεκτονικής έχουμε σ’ αυτόν τον τόπο και το πόσο υπερήφανοι πρέπει να είμαστε γι’ αυτό (γιατί είναι βέβαια καιρός να ξεπεράσουμε αυτό το σχολικό επίπεδο της στυλιζαρισμένης εθνοπρέπειας), ούτε το τι έχουμε κάνει ως τώρα για αυτά· αλλά να αναλογιστούμε κυρίως το τι θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει και δεν κάναμε, να απαριθμήσουμε με οδύνη αυτά που χάσαμε ή καταστρέψαμε, να αποφασίσουμε επιτέλους ότι πρέπει να αναλάβουμε την κατάλληλη δράση - αμέσως τώρα - για να εξασφαλίσουμε την επιβίωση των όσων απομένουν και την ένταξή τους σαν πολύτιμων στοιχείων στην σχεδίαση της μελλοντικής ανάπτυξης του εθνικού μας βίου.»*¹⁰¹

Συνοψίζοντας, οι κοινωνικές αντιδράσεις και οι κινητοποιήσεις της περιόδου αποτέλεσαν καθοριστική στιγμή για τη διαμόρφωση της σύγχρονης αντίληψης περί προστασίας και αστικής ανάπτυξης. Αν και συχνά δεν κατάφεραν να αποτρέψουν την καταστροφή των ιστορικών κτιρίων, έθεσαν τις βάσεις για τη θεσμική προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς τις δεκαετίες που ακολούθησαν, φέρνοντας στο προσκήνιο την ανάγκη για ισορροπία μεταξύ ανάπτυξης και διατήρησης της ιστορικής ταυτότητας και μνήμης των πόλεων.

4.2. Επιρροές στο σύγχρονο Αστικό Τοπίο και την Καθημερινότητα

Η μεταπολεμική αστική ανάπτυξη της Αθήνας, που χαρακτηρίστηκε από μαζικές κατεδαφίσεις ιστορικών κτιρίων, είχε καθοριστικές επιρροές στο σύγχρονο αστικό τοπίο της πόλης. Οι αλλαγές που σημειώθηκαν δεν περιορίστηκαν στην απώλεια πολιτιστικής κληρονομιάς, αλλά αναδιαμόρφωσαν τη δομή, τη λειτουργία και τη φυσιογνωμία του αστικού χώρου.

¹⁰¹ Διονύσης Ζήβας, 1975: Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», σελ.14

*«Η κατεδάφιση και η αντικατάστασή των ιστορικών κτιρίων ισοδυναμεί, πολλές φορές, με οικονομική επιβάρυνση του συνόλου πολύ μεγαλύτερη από ότι θα προκαλούσε η διαρρύθμιση και η επαναχρησιμοποίηση τους. Και όταν φυσικά πρόκειται για έργα που, πέρα από την καθαρά οικονομική τους αξία σαν κτισμάτων, έχουν και αξία ιστορική και καλλιτεχνική, τότε είναι αναμφισβήτητο πως η καταστροφή τους ισοδυναμεί με την απώλεια πολύτιμου περιουσιακών στοιχείων και με την μείωση, συνεπώς, του εθνικού πλούτου.»*¹⁰²

Η αντικατάσταση των παραδοσιακών ιστορικών κτιρίων με πολυκατοικίες μαζικής παραγωγής συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός ομοιογενούς αστικού τοπίου στην Αθήνα. Οι περιοχές του κέντρου, ιδιαίτερα γύρω από την Ομόνοια, το Σύνταγμα και το Ιστορικό τρίγωνο, έχασαν τεράστια τμήματα από την παραδοσιακή νεοκλασική αρχιτεκτονική τους στο βωμό της νεωτερικότητας και της εμπορευματοποίησης, μετασχηματίζοντας έτσι το αστικό περιβάλλον και οδηγώντας σε πυκνότερη αστική δόμηση, με παράλληλη μείωση των ελεύθερων χώρων και αισθητική μονοτονία, αποδυναμώνοντας τελικά την ιστορική και πολιτιστική σύνδεση των κατοίκων με την πόλη τους.

Η αθηναϊκή πολυκατοικία αποτέλεσε ένα μοναδικό κοινωνικό φαινόμενο, ενδεικτικό της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Η μορφή της πολυκατοικίας, που διαμορφώθηκε κυρίως μέσω του συστήματος της αντιπαροχής, λειτούργησε ως εργαλείο εκσυγχρονισμού, με ταυτόχρονη αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Η κατακόρυφη ανάπτυξη της πόλης οδήγησε στην δημιουργία ανεπίσημων «κοινωνικών πυραμίδων» εντός των πολυκατοικιών, με τις πιο ευκατάστατες οικογένειες να κατοικούν στους υψηλότερους ορόφους, ενώ τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα συγκεντρώνονταν στους κατώτερους. Παρά τις ταξικές διαφοροποιήσεις, η καθημερινή συνύπαρξη στους κοινόχρηστους χώρους και η ανάγκη συνδιαχείρισης της συμβίωσης ενίσχυσαν την κοινωνική αλληλεπίδραση και την κοινωνική ανάμειξη.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι νέες κατασκευές προσέφεραν στους κατοίκους της Αθήνας ανέσεις που προηγουμένως ήταν άγνωστες. Τα νέα κτίρια ενσωμάτωσαν

¹⁰² Διονύσης Ζήβας, 1975: Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», σελ.15

σύγχρονα συστήματα θέρμανσης, ύδρευσης και αποχέτευσης, καθώς και καλύτερα φωτιζόμενους και αεριζόμενους χώρους¹⁰³, αναβαθμίζοντας την ποιότητα ζωής σε επίπεδο υγιεινής και άνεσης στο εσωτερικό τους.

Ωστόσο, η ραγδαία αστική ανάπτυξη, σε συνδυασμό με την έλλειψη στρατηγικού πολεοδομικού σχεδιασμού, δημιούργησε ανισορροπίες μεταξύ των αναγκών για εκσυγχρονισμό και την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι προσπάθειες για την αναγνώριση και προστασία των ιστορικών κτιρίων συχνά αναδείχθηκαν ως αντιδράσεις στις ακραίες μεταβολές του αστικού περιβάλλοντος, με την καθιέρωση πλαισίων προστασίας να έρχεται καθυστερημένα και συχνά ως μέτρο για την αποτροπή περαιτέρω καταστροφής της ιστορικής ταυτότητας της πόλης. Η πόλη, τελικά, ανταποκρινόμενη στις ανάγκες της ταχέως αυξανόμενης αστικής κοινωνίας, εκσυγχρονίστηκε απότομα, χάνοντας ωστόσο μεγάλο μέρος της ιστορικής της ταυτότητάς.

4.3.Η Πολιτιστική Κληρονομιά και η Σημασία της Προστασίας της

Η κατεδάφιση ιστορικών κτιρίων στην Αθήνα, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, δεν είχε μόνο κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις, αλλά έθεσε σε κίνδυνο και την ίδια την πολιτιστική κληρονομιά της πόλης. Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας μιας κοινωνίας. Ωστόσο, η έλλειψη σχεδιασμού και η έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη οδήγησαν συχνά στην υποτίμηση της αξίας της. Η μαζική καταστροφή των κτιρίων στέρησε από την πόλη και τους κατοίκους της, σημαντικά πολιτιστικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία του παρελθόντος τους, τους στέρησε τελικά ένα σπουδαίο κομμάτι της ιστορίας τους.

*«Προέχει τώρα να αποφασίσουμε ότι κάθε καταστροφή σημαίνει πως όλοι μαζί γινόμαστε λίγο πτωχότεροι και όχι μόνο εκείνος στον οποίο ανήκει αυτό που καταστρέφεται.»*¹⁰⁴

¹⁰³ Ιωάννα Θεοχαροπούλου, Χτίστες, νοικοκυρές και η οικοδόμηση της σύγχρονης Αθηνάς, εκδόσεις Ιδρύματος Ωνάση, Αθήνα 2022, σελ.163

Η ελληνική εμπειρία ανέδειξε την αντίθεση ανάμεσα στην ανάγκη για αστική ανάπτυξη και τη διατήρηση των ιστορικών μνημείων. Η κατεδάφιση εμβληματικών κτιρίων της πόλης, καθώς και η αντικατάστασή τους από πολυκατοικίες μαζικής παραγωγής, ανέδειξε την έλλειψη ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου που θα λάμβανε υπόψη την πολιτιστική αξία του αστικού ιστού. Ανέδειξε τελικά τη σημασία της ανάγκης για συλλογική υπευθυνότητα και κοινωνική συνείδηση, ως προς την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία δεν αφορά μόνο τον ιδιοκτήτη των μνημείων, αλλά την κοινωνία συνολικά, και τη διατήρηση της πολιτιστικής της κληρονομιάς, ως κοινού αγαθού.

Η ανάγκη προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς έγινε σταδιακά συνειδητή μέσω διεθνών διακηρύξεων, όπως ο Χάρτης της Βενετίας (1964), οι πρωτοβουλίες της Unesco, οι δράσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, κ.α. Οι διεθνείς εξελίξεις καθόρισαν το πλαίσιο για την ανάπτυξη θεσμικών μέτρων προστασίας, παρότι δυστυχώς στην Ελλάδα, η εφαρμογή τους υπήρξε συχνά αποσπασματική.

Έκτοτε, η αντίληψη για την πολιτιστική κληρονομιά έχει αναπτυχθεί και εξελιχθεί σημαντικά, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Από την αποκατάσταση μεμονωμένων μνημείων, οι πρωτοβουλίες προστασίας επεκτάθηκαν στη συνολική διαχείριση και προστασία ιστορικών συνόλων, ενώ η άυλη πολιτιστική κληρονομιά έχει αναγνωριστεί ως εξίσου σημαντική για τη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας των κοινοτήτων. Η Σύμβαση της Unesco για την Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά (2003) έθεσε νέα πρότυπα, αναγνωρίζοντας τη σημασία εθίμων, παραδόσεων και γνώσεων στη διατήρηση της πολιτιστικής ταυτότητας των κοινοτήτων, ως αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής ταυτότητας και συνέχειας τους. Η προστασία πλέον απαιτεί μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση που να συνδυάζει την πολιτιστική, κοινωνική και οικονομική διάσταση του προβλήματος.

¹⁰⁴ Διονύσης Ζήβας, 1975: Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, στο περιοδικό «Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς», σελ.15

ΕΠΙΛΟΓΟΣ - Ένα επίκαιρο ζήτημα

Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει ένα εξαιρετικά επίκαιρο ζήτημα, καθώς οι προκλήσεις που αντιμετώπισε η Αθήνα κατά τη μεταπολεμική περίοδο παραμένουν ανοικτές, σε ένα βέβαια εντελώς διαφορετικό πλαίσιο. Σήμερα, στο επίκεντρο της συζήτησης βρίσκονται τα κτίρια του Μεσοπολέμου, τα οποία αποτελούν μοναδικά δείγματα της αρχιτεκτονικής του 20^{ου} αιώνα και είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ταυτότητα και την ιστορική εξέλιξη της πόλης των Αθηνών.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγική για την αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, με κτίρια που χαρακτηρίζονται από μοντέρνες επιρροές, συνδυάζοντας στοιχεία του Bauhaus, του Art Deco και του ελληνικού νεοκλασικισμού. Ωστόσο, πολλά από αυτά παραμένουν σήμερα χωρίς επαρκές καθεστώς προστασίας. Η έλλειψη καταγραφή, οι πιέσεις για εμπορική αξιοποίηση και η έλλειψη ευαισθητοποίησης καθιστούν αυτά τα «εν δυνάμει» μνημεία, ιδιαίτερα ευάλωτα. Παραδείγματα περιλαμβάνουν πολυκατοικίες και δημόσια κτίρια του κέντρου κυρίως της Αθήνας, τα οποία απειλούνται είτε με κατεδάφιση, είτε με ριζικές μετατροπές. Παρότι πλέον υπάρχουν νομοθετικά εργαλεία, όπως ο χαρακτηρισμός κτιρίων ως διατηρητέων, η εφαρμογή τους συχνά καθυστερεί ή παραμένει αποσπασματική. Παραμένει λοιπόν επιτακτική η ανάγκη για στρατηγικό σχεδιασμό, που να συνδυάζει την αστική ανάπτυξη με τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας.

Επιπλέον, η κλιματική αλλαγή και οι σύγχρονες αστικές ανάγκες δημιουργούν νέα δεδομένα για την προστασία της κληρονομιάς. Η ενσωμάτωση της αειφορίας και της ενεργειακής απόδοσης στα ιστορικά κτίρια μπορεί να λειτουργήσει ως ευκαιρία για την αποκατάσταση τους και την παράλληλη διατήρηση της πολιτιστικής αξίας τους, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας.

Κλείνοντας, αξίζει να σημειωθεί πως η ιστορική κληρονομιά του Μεσοπολέμου, όπως και κάθε άλλη περίοδος, δεν είναι απλώς μνήμη, αλλά ενεργό μέρος του παρόντος και του μέλλοντος της πόλης των Αθηνών. Η προστασία της δεν είναι μόνο ευθύνη και χρέος της πολιτείας, αλλά και κάθε πολίτη που αντιλαμβάνεται την αξία της πολιτιστικής ταυτότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

“ΑΙΔ’ ΕΙΣ’ ΑΘΗΝΑΙ ... Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ”¹⁰⁵

Ολόκληρο το κείμενο της αφήγησης του Γιάννη Τσαρούχη, στο ντοκιμαντέρ του Νίκου Γραμματικόπουλου.

Βραβείο παν. ένωσης κριτικών κιν/φου: Καταγγελία για την καταστροφή της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Κινηματογραφικό φεστιβάλ Θεσσαλονίκης 1982.

« Γεννήθηκα στον Πειραιά, σε νεοκλασικό σπίτι. Μεγάλωσα σε δύο άλλα σπίτια, επίσης νεοκλασικά, στον Πειραιά. Δύο υπέροχα σπίτια. Μετά πήγαμε στην Αθήνα, σε ένα σπίτι πάλι νεοκλασικό, και μετά σε ένα άλλο, σε ένα άλλο. Για μένα σπίτι ήταν μόνο το νεοκλασικό.

Δεν μπορώ να πω πως μου άρεσαν όλα αυτά τα σπίτια, απολύτως. Δεν θα ήμουν ακριβής αν έλεγα κάτι τέτοιο. Με γοήτευαν και κάτι με απωθούσε συγχρόνως.

Όταν αργότερα άρχισαν να τα γκρεμίζουν ένα ένα, τότε αισθάνθηκα ότι ξηλώνουν τη ζωή μου. Ήταν κάτι παραπάνω από αισθητική διαμαρτυρία αυτό που αισθανόμουν. Ήταν ξαφνικοί θάνατοι στενών φίλων.

Εκείνο τον καιρό δεν μιλούσαμε ακόμα για ομορφιά και αναλογίες. Τα σπίτια αυτά ήταν σκηνικά ξενόφερτα και σαν χειροποίητα, για τους μικρούς και τους μεγάλους ανίδεους. Τα είχαν κάνει ειδικοί, οι μάστοροι. Βέβαια, νόημα μεγάλο υπήρχε στο δράμα που παιζόταν προ και εντός αυτών. Κηδείες, γάμοι, βαφτίσια, με βάθος σκηνογραφίας άσχετες ή πολύ σχετικές. Όλη η συγκινητική επιπολαιότητα του Έλληνα, όλη η κούφια έπαρση του, όλη η λεπτότητα τους, η μεγαλομανία, η φτώχεια. Τα βαρβαρικά αυτά ή ιταλικά σπίτια, σιγά σιγά γινήκανε ελληνικά. Όχι μόνο από τους ένοικους, τα έκανε δικά της η μαστροράτζα και οι Έλληνες αρχιτέκτονες που άρχισαν τα σχεδιάζουν όταν έφυγαν οι Βαυαροί, εκτός από τον Τσίλερ που έμεινε.

¹⁰⁵ <https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/video.aspx> (τελευταία επίσκεψη: 15/11/2024)

Συχνά, στην αρχή, αρχιτέκτονες ήταν αξιωματικοί, αισθηματίες, γεμάτοι ενθουσιασμό, που αποτύπωναν με σεμνότητα στα έργα τους. Όλη η ζωή μου, είναι συνδεδεμένη με αυτές τις προσώψεις, μ' αυτά τα εσωτερικά. Δεν πρόκειται για αισθητική. Από τα ανοικτά παράθυρά τους έμπαινε το ασημένιο φως του Πειραιά. Πίσω από τους θριγκούς αυτών των κτιρίων, είδα πολλές φορές γεμάτος με τη γνωστή παιδική πλήξη και μελαγχολία, το αιώνιο μυστήριο του ουρανού και των σύννεφων. Είδα πολλές φορές τον ήλιο να δύει.

Όταν για πρώτη φορά αντίκρισα έργα του Κλωντ Λορραίν και αργότερα σκηνογραφίας της ίδιας εποχής, η ψυχή μου σκίρτησε παράξενα. Όλα αυτά ήταν ένας άλλος κόσμος, μυθικός. Δεν ήταν μόνο ζωγραφική ή μόνο αισθητική. Κάπου τα είχα δει όλα αυτά. Όλους αυτούς τους ακάθαρτους πύργους της μυστικής Σιών. Ο βίος της Αγίας Ουρσούλης και του Αγίου Παύλου και της Κλεοπάτρας, οι μύθοι της Δάφνης και του Ορφέα, μέσα σ' όλα αυτά τα κλασικισμού, τα σπίτια των πινάκων και των σχεδίων, ενώνονταν με τη δική μου ασήμαντη και σημαντική ζωή στον Πειραιά.

Πριν καταλάβω την αξία τους ή τα ελαττώματά τους, μου μίλησαν διαφορετικά.

Ψευτοκλασικά τα ανεβάζανε, ψευτοκλασικά τα κατεβάζανε, ζητώντας δήθεν το πρωτόγονο, το οργανικό και το πρακτικό, κατάφεραν να τα γκρεμίσουν και στο τέλος να τα εξαφανίσουν.

Έτσι, ζητώντας την αλήθεια, ήρθε ο μεσαίωνας της ελληνικής αρχιτεκτονικής, οι σκοτεινοί χρόνοι.

Τα γκρεμίσματα από τον πόλεμο και μετά ήταν τόσο συχνά, που δεν προφταίνεις όχι να τα σχεδιάσεις πριν εξαφανιστούν, αλλά ούτε καν να τα φωτογραφίσεις. Ήταν σαν τους πολλούς νεκρούς από μια επιδημία, τα έριζαν όλα στον κοινό λάκκο.

Η αισθητική αγάπη άρχισε τότε, σαν αντίδραση της προστυχιάς, που ορμούσε απειλητική. Ιδιοκτήτες και αρχιτέκτονες, μπερδεύανε τη μικρή και ασήμαντη κοινωνική τους άνοδο, με τη μεγάλη πρόοδο της Τέχνης. Οι αξίες πέφτανε και αντικαθίστανταν με αξιοποιήσεις. Τα νέα και κακά υλικά, που έπρεπε να τους πληρώσει κανείς ακριβά για να τα διαδώσουν οι αρχιτέκτονες, γινήκανε γι' αυτούς ανιδιοτελή ιδανικά.

Τα νέα παιδιά ίσως να θεωρούν σήμερα σπίτι μόνο τις πολυκατοικίες.

Ίσως πριν γίνουν σπίτια με τις Καρυάτιδες και τα αετώματα και τους κορινθιακούς θριγκούς, άλλα σπίτια όμορφα να υπήρχαν, που τα γκρέμισαν. Για τα παιδιά εκείνου του καιρού, άλλο ήταν το σπίτι. Βλέπω καθαρά τι ύβρις θα ήτανε, και αυτά ακόμα τα τριώροφα σπίτια για το ντελικάτο τοπίο της Αττικής, με τα μικρά σχετικά σπιτάκια, τότε πλούσιο και όμορφο, ώστε μόνο η φτώχεια να του ταιριάζει, ήδη από την εποχή του Θουκυδίδη, που δεν ήταν νεοκλασικός ούτε νοσταλγικός.

Αγαπώ με πάθος μερικά παλιά πράγματα, όπως απεχθάνομαι χωρίς όρια μερικά άλλα επίσης παλιά, αν όχι παλαιότερα. Δεν είμαι ρομαντικός, ούτε νοσταλγικός, απλούστατα κατάλαβα ότι η ανάγκη της ζώνης προϋπήρξε της ανάγκης του παντελονιού. Κι επίσης ξέρω ότι η ζωγραφική, αναπτύχθηκε πριν από τις αρχιτεκτονικές κατασκευές μέσα στα έτοιμα σπίτια που έκανε η φύση, τα σπήλαια.

Κατάλαβα πως αυτός που δέχεται τη φύση, όπως με επιμονή επαναλαμβάνεται, δεν μπορεί να θαμπώνεται εύκολα με το φυσιολογικών των επιστημόνων.

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, όταν πια κόπασε η θύελλα του φιλελευθερισμού, ήταν μοιραίο να αναπτυχθούν ισχυρές τάσεις προς κάθε τι που είχε ρομαντισμό, ωραιοποιώντας έτσι την αποκτηθείσα ελευθερία. Στην Τέχνη πιο συγκεκριμένα, οι τάσεις αυτές υλοποιήθηκαν με την αποδοχή αμφιβόλων αξιών ελληνιστικής κυρίως και ρωμαϊκής προέλευσης.

Γεννήθηκε έτσι ο γενικός όρος που κάλυπτε τους πειραματισμούς της τέχνης στην κατεύθυνση αυτή, ρυθμός νεοκλασικός. Ένα ψυχρό και εγκεφαλικό προϊόν της δυτικής κουλτούρας, χωρίς παλμό και ζωή, αποτέλεσμα της συρραφής δανεισμένων μορφών, επεξεργασμένο περισσότερο στα σαλόνια της Ευρώπης και λιγότερο στην πράξη.

Η επιτυχία του απελευθερωτικού αγώνα των ελλήνων το '21 ήταν ένα ισχυρός καταλύτης στην εντυπωσιακή άνθιση του νεοκλασικισμού. Καθετί ελληνικό βρέθηκε να είναι στην πρώτη γραμμή επικαιρότητας της εποχής, πράγμα που είχε σαν επακόλουθο, να πλουτιστεί ο ρυθμός με στοιχεία αυθεντικά αυτή τη φορά της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας. Με τη μορφή αυτή εμφανίστηκε στον τόπο μας.

Όταν αργότερα το ψυχρό και εγκεφαλικό κατασκεύασμα, μεταμορφώθηκε σε ένα ζωντανό, γαλήνιο και ισορροπημένο τρόπο έκφρασης από τους έλληνες τεχνίτες και

τους αρχιτέκτονες που δούλεψαν εδώ, συνυφασμένο με την ιδιοσυγκρασία του νεοέλληνα της εποχής. Κανένα σπίτι δεν είναι όμοιο με το διπλανό του. Η διαφοροποίηση των μορφών και ποικιλία των ογκοπλαστικών μέσων, κάτω από απόλυτη συνθετική ενότητα, αυτό ήταν το κατόρθωμα του έλληνα, παράδειγμα η Αθήνα. Πολιτεία παραδομένη από άκρου σε άκρου σε έναν ελληνικό νεοκλασικισμό, γεμάτη με τα γερμανικά Μπαρόκ, τα γαλλικά Ροκοκό, τα άκομψα Αρ Νουβό και τα μεταγενέστερα Μπάουχαους, που ήταν μια εικόνα σφιχτή και εντεταγμένη στην κλίμακα των στοιχείων του περιβάλλοντός της. Ήταν, όπως και να το κάνουμε, μια περίοδος ακμής για την αρχιτεκτονική του τόπου μας, με διάρκεια που πλησίασε τον ένα αιώνα, και διακόπηκε μετά τον πόλεμο του '40, και που κυριολεκτικά, κατακερματίστηκε με την λεγόμενη ανοικοδόμηση.

Έχουν σήμερα κάνα-δυο χιλιάδες ακόμα όμορφα αθηναϊκά σπίτια με αριθμό νεοκλασικό, χαρακτηρισμένα σαν διατηρητέα είναι περίπου 100. Η εφημερίδα της κυβερνήσεως είναι αποκαλυπτική στους χαρακτηρισμούς και αποχαρακτηρισμούς τους σαν διατηρητέα.

.....Δεν εγκρίνουμε ως έργο τέχνης, που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 1469/1950 το κτίριο στην οδό ... ιδιοκτησίας ..., γιατί αν και παρουσιάζει αρχιτεκτονικό και μορφολογικό ενδιαφέρον, βρίσκεται σε κακή κατάσταση διατήρησης και η επισκευή του και συντήρηση θα απαιτήσει σημαντικές δαπάνες...

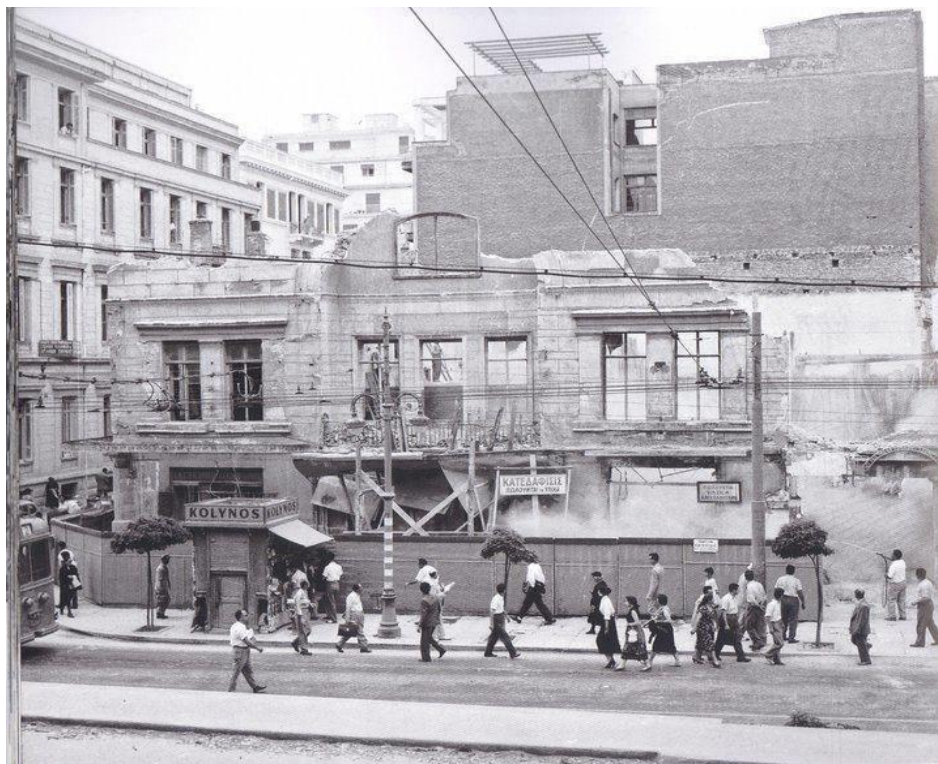
... Έχοντας υπόψη τις διατάξεις του άρθρου 52 (Ν. 5351/1932) περί αρχαιοτήτων, του νόμου περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης, τρίτον την υπουργική απόφαση με την οποία χαρακτηρίστηκε ως έργο τέχνης το κτίριο στην οδό ..., ιδιοκτησίας ..., το υπόμνημα των ιδιοκτητών του για αποχαρακτηρισμό του παραπάνω κτιρίου, πέμπτον την γνωμοδότηση του κεντρικού συμβουλίου νεότερων μνημείων, αποφασίζουμε: ανακαλούμε την παραπάνω απόφαση με την οποία χαρακτηρίστηκε το κτίριο έργο τέχνης που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία....

Στην πύλη του Αδριανού, δυσδιάκριτη, αλλά τόσο χαρακτηριστική, βρίσκεται η αναγραφή: Εδώ βρίσκεται η Αθήνα, που ήτανε κάποτε η πόλη του Θησέα. Είναι μία υπόμνηση του προβλήματος της μεταμόρφωσης των πόλεων σήμερα, μια χαμηλή και χαμένη φωνή ενός από τους ναυαγούς, που νοιάζεται και για το καράβι του, παρόλο

που σώθηκε στο καινούργιο και σύγχρονο κόσμο, που βρέθηκε τώρα. Ακόμα, μπορεί να μοιάζει με μνημόσυνο, σε χαμηλό τόνο, της ευαισθησίας του λαού μας και της αρχιτεκτονικής παράδοσης του τόπου μας. Τέλος η ταινία αυτή, είναι ένα μικρό ντοκουμέντο του αδοκίμαστου ωφελιμισμού και της νεότευκτης τεχνοκρατίας μας, του πριονίσματος του κλαδιού, πάνω στο οποίο καθόμαστε εμείς οι νεοέλληνες. »

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.01 Κατεδαφίσεις στην Πανεπιστημίου.

Εικ.02 Το πρώτο Θέατρο Ολύμπια.

Εικ.03 Το νέο Θέατρο Ολύμπια.

Εικ.04, 05. Το αρχοντικό Σαριπόλου.

Εικ.06. Η πολυκατοικία στη διασταύρωση Πατησίων 23 & Χαλκοκονδύλη.

Εικ. 07, 08. Μέγαρο Μιλτιάδη Νεγρεπόντη.

Εικ.09. Άποψη από το νέο συγκρότημα πολυκατοικιών που κατασκευάστηκε στη Λεωφόρο Αμαλίας 2-4 και Όθωνος.

Εικ.10. Το Μέγαρο της κοντέσας Θεοτόκη όταν λειτουργούσε ως χειρουργική - γυναικολογική κλινική.

Εικ.11. Σκίτσο με άποψη του μεγάρου.

Εικ.12. Το Μέγαρο της κοντέσας Θεοτόκη.

Εικ.13. Το ξενοδοχείο Ambassadeur.

Εικ.14. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια, όπως αποτυπώθηκε σε καρτ ποστάλ της δεκαετίας του 1880.

Εικ.15. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια το 1960.

Εικ.16. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια σήμερα.

Εικ.17. Το Μέγαρο Παύλου Καλλιγά.

Εικ.18. Η πολυκατοικία στη θέση του Μεγάρου σήμερα.

Εικ.19. Το Μέγαρο Πεσμαζόγλου ολόκληρο.

Εικ.20. Το τμήμα του Μεγάρου Πεσμαζόγλου που διατηρήθηκε.

Εικ.21. Το Μέγαρο Πεσμαζόγλου σήμερα.

Εικ.22, 23. Το Μέγαρο Ιωάννη Βούρου.

Εικ.24. Το ξενοδοχείο Athens Plaza.

Εικ.25. Η Βίλα Μαργαρίτα.

Εικ.26. Η Βίλα Μαργαρίτα το 1965.

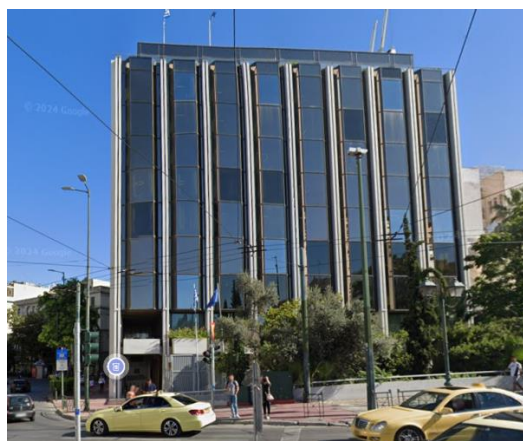
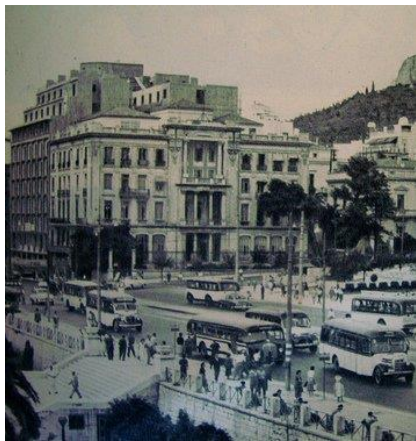
Εικ.27. Το πολυώροφο κτίριο γραφείων της Εθνικής Τράπεζας.

Εικ.28, 29. Η Οικία Τσοποτού.

Εικ.30. Η πολυκατοικία στη διασταύρωση Πειραιώς & Μενάνδρου.

Εικ.31, 32. Το Μέγαρο Παπούδωφ.

Εικ.33. Το νέο κτίριο γραφείων στη θέση του.

Εικ.34. Το Ξενοδοχείο Ακταίων.

Εικ.35. Το νοσοκομείο Metropolitan στη θέση του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άγγελος Σιόλας, Δήμητρα Στάμου, Η οικιστική εξέλιξη της Αθήνας και ο τρόπος παραγωγής του δομημένου χώρου, στα πρακτικά του Συνεδρίου «Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974», Βόλος 2000

Αγγελική Κόκκου, *Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια*, περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες

Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900 - 1922. Οι Απαρχές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεμος και ύπαιθρος», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922 - 1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Αλέκα Καραδήμου - Γερολύμπου, «Πόλεις και Εθνικός χώρος σε κατάσταση πολιορκίας», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1945-1952, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999

Αλέξανδρος Κύρτσης, Κωνσταντίνος Α. Δοξιάδης, *Κείμενα, Σχέδια, Οικισμοί*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 2006

Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019

Γεώργιος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830- 2000, Εξέλιξη - Πολεοδομία - Μεταφορές*, Συμμετρία, Αθήνα 2000

Δημήτρης Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2008

Δημήτρης Καρύδης, *Ανάγνωση πολεοδομίας. Η κοινωνική σημασία των χωρικών μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα 1996

Δημήτρης Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1984

Διονύσης Α. Ζήβας, *ΠΛΑΚΑ 1973-2003 (δίτομο). Το χρονικό της επέμβασης για την προστασία της παλαιάς πόλεως Αθηνών*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2006, Μέρος Γ΄

Διονύσης Α. Ζήβας, *Τα μνημεία και η πόλη*, εκδόσεις Libro, Αθήνα 1997

Διονύσης Α. Ζήβας, 1975: Έτος ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, στο περιοδικό «*Αρχιτεκτονικά θέματα* 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς»

Ιωάννα Θεοχαροπούλου, *Χτίστες, νοικοκυρές και η οικοδόμηση της σύγχρονης Αθήνας*, εκδόσεις Ιδρύματος Ωνάση, Αθήνα 2022

Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Αι θυσίαι της Ελλάδος στον 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο*, Σειρά εκδόσεων Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946, και στο Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Καταστροφές οικισμών*, Σειρά εκδόσεων Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946

Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 20ον αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 2005

Μανόλης Μαρμαράς, Σάββας Τσιλένης, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου», στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*», 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993

Μανός Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική, 1875-1925*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2003

Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, *Η μεταπολεμική Ελληνική πόλη μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας*, στα πρακτικά του Συνεδρίου «*Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974*», Βόλος 2000

Παύλος Δελλαδετσίμας, «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», στα πρακτικά του Συνεδρίου *«Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945 - 1967)»*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο [του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα], Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1993

Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνά*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017

Σάββας Κονταράτος, Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Καταβολές και χαρακτήρας μιας ιδεολογίας, στο περιοδικό *«Αρχιτεκτονικά θέματα 9/1975 Αφιέρωμα: Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς»*

Χάρης Καλλιγά, *Θεωρία και πρακτική για την αποκατάσταση ιστορικών οικισμών με σκοπό τις νέες χρήσεις*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1996

Χαράλαμπος Μπούρας, *Σημειώσεις του μαθήματος αποκαταστάσεις των μνημείων Ι*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1983

Χαράλαμπος Μπούρας, *Σημειώσεις του μαθήματος αποκαταστάσεις των μνημείων ΙΙ*, Ε.Μ.Π., Αθήνα 1983

Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος, «Μοντέρνα Αρχιτεκτονική και Πολιτική της Αστικής Ανοικοδόμησης. Αθήνα 1945-1960» Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1994

Aldo Rossi, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, μετάφραση: Βασιλική Πετρίδου, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991

Aldo Rossi, *Επιστημονική αυτοβιογραφία*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Πατέστος, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1995

Charles Bloszies, *Old buildings, New designs – Architectural Transformations*, Princeton Architectural Press, New York 2011

Christian Norberg Schulz, *Το πνεύμα του τόπου*, μετάφραση: Μίλτος Φραγκόπουλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα 2009

Giorgio Grassi, *Κείμενα για την αρχιτεκτονική*, μετάφραση: Κωνσταντίνος Πατέστος, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1997

Giorgio Grassi, *Architettura lingua Morta*, Electa Spa, Milano 1988

Guy Burgel, *Η σύγχρονη ευρωπαϊκή πόλη 2. Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2007

Ignasi Sola Morales, *Differences: Topographies of Contemporary Architecture*, the MIT Press, Cambridge 1997

Italo Calvino, *Οι αόρατες πόλεις*, μετάφραση: Ανταίος Χρυσοστομίδης, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2004

Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μετάφραση: Γιάννης Κουμπουρλής, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1998

Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μετάφραση: Σταματάκης Νικηφόρος, Αστερίου Ελένη, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012

ΠΗΓΕΣ

Διεθνείς χάρτες

ICOMOS, *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, 1931

ICOMOS, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter)*, 1964

ICOMOS, *European Charter of the Architectural Heritage*, 1975

ICOMOS, *The Declaration of Amsterdam*, 1975

Πηγές εικόνων

Εικ.01. Κατεδαφίσεις στην Πανεπιστημίου. | Πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr/katedafisis-stin-panepistimiou-ikodomika-ilika-se-timi-efkerias/>

Εικ.02. Το πρώτο Θέατρο Ολύμπια. | Πηγή: Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.333

Εικ.03. Το νέο Θέατρο Ολύμπια. | Πηγή: <https://www.protothema.gr/culture/article/1412657/dimotiko-mousiko-theatro-maria-kallas-autes-einai-oi-parastaseis-pou-tha-filoxenisei-fetos/>

Εικ.04. Το αρχοντικό Σαριπόλου. | Πηγή: <https://www.flickr.com/photos/liketobite/10589592235>

Εικ.05. Το αρχοντικό Σαριπόλου. Αναπαράσταση. | Πηγή: <https://www.archaiologia.gr/blog/issue/τα-πρώτα-αθηναϊκά-σπίτια-1832-1860/>

Εικ.06. Η πολυκατοικία στη διασταύρωση Πατησίων 23 & Χαλκοκονδύλη. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.07. Μέγαρο Μιλτιάδη Νεγρεπόντη. | Πηγή: Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.101

Εικ.08. Μέγαρο Μιλτιάδη Νεγρεπόντη. | Πηγή: <https://www.in.gr/wp-content/uploads/2023/07/negreponti.megaro.akropoli.jpg>

Εικ.09. Άποψη από το νέο συγκρότημα πολυκατοικιών που κατασκευάστηκε στη Λεωφόρο Αμαλίας 2-4 και Όθωνος. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.10. Το Μέγαρο της κοντέσας Θεοτόκη όταν λειτουργούσε ως χειρουργική - γυναικολογική κλινική. | Πηγή: Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.153

Εικ.11. Σκίτσο με άποψη του μεγάρου. | Πηγή: <https://www.taathinaika.gr/wp-content/uploads/2018/10/1-6.jpg>

Εικ.12. Το Μέγαρο της κοντέσας Θεοτόκη. | Πηγή: <https://www.taathinaika.gr/wp-content/uploads/2018/10/4-1.jpg>

Εικ.13. Το ξενοδοχείο Ambassadeur. | Πηγή: <https://www.taathinaika.gr/wp-content/uploads/2018/10/3-2.jpg>

Εικ.14. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια, όπως αποτυπώθηκε σε καρτ ποστάλ της δεκαετίας του 1880. | Πηγή: <https://www.elia.org.gr/userfiles/85b6a140-267f-495b-8563-a6c000f9dddd/%cf%86%cf%89%cf%84.71%201880%20CP.CPATH.CPATH1.361.JPG>

Εικ.15. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια το 1960. | Πηγή: https://www.iefimerida.gr/sites/default/files/styles/in_article/public/2016-11/bte4.jpg.webp?itok=roGur0gH

Εικ.16. Το Ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετάνια σήμερα. | Πηγή: https://www.iefimerida.gr/sites/default/files/styles/in_article/public/2016-11/bte1.jpg.webp?itok=om8wTMsy

Εικ.17. Το Μέγαρο Παύλου Καλλιγά. | Πηγή: Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.221

Εικ.18. Η πολυκατοικία στη θέση του Μεγάρου σήμερα. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.19. Το Μέγαρο Πεσμαζόγλου ολόκληρο. | Πηγή: <https://archaeologia.eie.gr/archaeologia/gr/layout/images/mnimeia/zoom/ZILLERPESM1900.jpg>

Εικ.20. Το τμήμα του Μεγάρου Πεσμαζόγλου που διατηρήθηκε. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.21. Το Μέγαρο Πεσμαζόγλου σήμερα. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.22. Το Μέγαρο Ιωάννη Βούρου. | Πηγή: Παύλος Μυλωνάς, *Η Νεοκλασική Αθήνα του Παύλου Μ. Μυλωνα*, εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2017, σελ.207

Εικ.23. Το Μέγαρο Ιωάννη Βούρου. | Πηγή: https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=130862&Itemid=&lang=en

Εικ.24. Το ξενοδοχείο Athens Plaza. | Πηγή: <https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipN07tNOHf8chUBRH1PRsP8zWAXH22jr3SUwnvO0=s680-w680-h510>

Εικ.25. Η Βίλα Μαργαρίτα. | Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Βίλα_Μαργαρίτα#/media/Αρχείο:Vila-Margarita-1902.jpg

Εικ.26. Η Βίλα Μαργαρίτα το 1965. | Πηγή: https://i950.photobucket.com/albums/ad345/prisma_photo/AmpelokipoiVillaMargaritaOct1965.jpg

Εικ.27. Το πολυώροφο κτίριο γραφείων της Εθνικής Τράπεζας. | Πηγή: https://lindrem.ee/wp-content/uploads/2024/07/athenstoweri_ext-street_cc-by-sacomzeradd.jpg

Εικ.28. Η Οικία Τσοποτού. | Πηγή: <https://www.npress.gr/wp-content/uploads/2016/03/20s6poli1-thumb-large.jpg>

Εικ.29. Η Οικία Τσοποτού. | Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET

Εικ.30. Η πολυκατοικία στη διασταύρωση Πειραιώς & Μενάνδρου. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.31. Το Μέγαρο Παπούδωφ. | Πηγή: <https://www.reddit.com/media?url=https%3A%2F%2Fpreview.redd.it%2Fj2g9aawqzw861.jpg%3Fauto%3Dwebp%26s%3Db71b7b05324cd22067cef43e133b1d176e9a7347>

Εικ.32. Το Μέγαρο Παπούδωφ. | Πηγή: https://www.lifo.gr/sites/default/files/styles/max_1920x1920/public/articles/2023-01-13/ATHENS%20%281%29.jpg?itok=w4Vne4jc

Εικ.33. Το νέο κτίριο γραφείων στη θέση του. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ.34. Το Ξενοδοχείο Ακταίων. | Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο ΕΛΙΑ-MIET

Εικ.35. Το νοσοκομείο Metropolitan στη θέση του. | Πηγή: <https://www.google.com/maps>